

**PARTICIPATIE VOOR IEDEREEN?
WENSELIJKHEID EN HAALBAARHEID VAN GELIJKE PARTICIPATIE
IN DE CONSULTATIE OVER HET FEDERAAL PLAN DUURZAME
ONTWIKKELING**

**Kim Loyens
Dr. Steven Van de Walle**

Rapport
D/2006/10107/001
Januari 2006
Instituut voor de Overheid

K.U.Leuven
Faculteit sociale wetenschappen
Instituut voor de overheid
E. VAN EVENSTRAAT 2 A - B-3000 LEUVEN - BELGIE

Tel: 0032 16 32 32 70
Fax: 0032 16 32 32 67
E-mail: io@soc.kuleuven.be
www.instituutvoordeoverheid.be

***PARTICIPATIE VOOR IEDEREEN? WENSELIJKHEID EN
HAALBAARHEID VAN GELIJKE PARTICIPATIE IN DE CONSULTATIE
OVER HET FEDERAAL PLAN DUURZAME ONTWIKKELING***

SAMENVATTING

Dit rapport kadert binnen het onderzoeksproject ‘Duurzame Ontwikkeling Duurzaam Ontwikkelen: Beter Beleid door Participatie’, dat uitgaat van de Programmatorische Overheidsdienst Duurzame Ontwikkeling en uitgevoerd wordt door het Instituut van de Overheid aan de Katholieke Universiteit Leuven. Het zes maanden durende project richt zich in hoofdzaak op de vraag hoe de raadpleging van de bevolking over het voorontwerp van Federaal Plan inzake Duurzame Ontwikkeling verbeterd kan worden. In het **eerste hoofdstuk** wordt na een korte begripsomschrijving en een bespreking van het belang van burgerparticipatie een niet exhaustief overzicht gegeven van de belangrijkste voor- en nadelen ervan. Het **tweede hoofdstuk** bevat een inventarisatie van de belangrijkste actoren en doelstellingen in de tweede consultatie over het Federaal Plan Duurzame Ontwikkeling, waarna deze geëvalueerd wordt. Het **derde hoofdstuk** bespreekt de participatiekloof tussen zij die niet en zij die veel, en steeds meer, participeren en geeft een overzicht van mogelijke verklaringen hiervoor. Ook de digitale kloof is in deze context van belang, omdat bij inspraakinitiatieven steeds meer gebruik gemaakt wordt van het medium internet. Er wordt vervolgens kort ingegaan op de mogelijkheden om de bestaande ‘kloven’ te verkleinen of eventueel te overbruggen. Deze problematiek wordt in het **vierde hoofdstuk** geïllustreerd aan de hand van concrete voorbeelden van burgerparticipatie op verschillende beleidsniveaus. Zowel op Europees, federaal, regionaal, provinciaal en lokaal niveau zijn reeds verschillende initiatieven genomen om de burger te betrekken bij het beleid. Uit elk van deze kunnen interessante lessen worden getrokken. Het **vijfde hoofdstuk** bespreekt vervolgens het participatieprofiel van de deelnemers bij de tweede consultatie over het voorontwerp van Federaal Plan Duurzame Ontwikkeling (2004). In de eerste plaats wordt een doelgroepenanalyse gemaakt, om na te gaan welke organisaties en welke groepen burgers al dan niet betrokken waren bij de raadpleging. In het tweede onderdeel wordt gezocht naar het specifieke participatieprofiel bij de afzonderlijke thema’s en acties. Er wordt nagegaan welke factoren de reactiebereidheid voor elk topic bepalen. In het **zesde en laatste hoofdstuk** wordt een algemene samenvatting gegeven, samen met een overzicht van voorlopige aanbevelingen.

***PARTICIPATIE VOOR IEDEREEN? WENSELIJKHEID EN
HAALBAARHEID VAN GELIJKE PARTICIPATIE IN DE CONSULTATIE
OVER HET FEDERAAL PLAN DUURZAME ONTWIKKELING***

INHOUDSTAFEL

<i>HOOFDSTUK 1 INLEIDING</i>	<i>5</i>
1.1 BEGRIPSOMSCHRIJVING	5
1.2 HET BELANG VAN BURGERPARTICIPATIE	6
1.3 ARGUMENTEN PRO EN CONTRA	10
<i>HOOFDSTUK 2 CONSULTATIES DUURZAME ONTWIKKELING</i>	<i>17</i>
2.1 ACTOREN	17
2.2 CONSULTATIE FEDERAAL PLAN 2004–2008	19
2.3 EVALUATIE	22
2.3.1. Doelstellingen	22
2.3.2. Doelgroepen	25
2.3.3. Kosten en baten van de bekendmaking	27
2.3.4. Daling van het aantal reacties	30
2.3.5. Gepercipieerde en reële impact van de raadpleging	30
2.3.6. Conclusies	32
<i>HOOFDSTUK 3 DE PARTICIPATIEKLOOF</i>	<i>33</i>
3.1 ALGEMENE SITUERING	33
3.2 ‘RESOURCES’ ALS VERKLARING?	36
3.3 ‘THE DIGITAL DIVIDE’	40
3.4 HET OVERBRUGGEN VAN DE PARTICIPATIEKLOOF	46
<i>HOOFDSTUK 4 PARTICIPATIE OP DIVERSE BELEIDSNIVEAUS</i>	<i>51</i>
4.1 EUROPESE INITIATIEVEN	51
4.2 FEDERALE INITIATIEVEN	53
4.3 REGIONALE INITIATIEVEN	55
4.4 PROVINCIALE INITIATIEVEN	58
4.5 LOKALE INITIATIEVEN	58
<i>HOOFDSTUK 5 PARTICIPATIEPROFIEL BIJ DE 2de CONSULTATIE ‘VOORONTWERP FEDERAAL PLAN DUURZAME ONTWIKKELING’</i>	<i>65</i>
5.1 ALGEMENE BESCHRIJVING VAN HET ONDERZOEK	65
5.2 DOELGROEPENANALYSE	66

5.3	THEMATISCHE ANALYSE VAN DE REACTIES	70
5.3.1.	Algemeen overzicht	70
5.3.2.	Deel 1: ‘Strijd tegen armoede en voor sociale inclusie’	77
5.3.3.	Deel 2: ‘De vergrijzing van de bevolking opvangen’	80
5.3.4.	Deel 3: ‘Gevaren voor de volksgezondheid beperken’	84
5.3.5.	Deel 4: ‘Verantwoordelijker beheer van natuurlijke hulpbronnen’	87
5.3.6.	Deel 5: ‘Beperking van klimaatsveranderingen en gebruik van schone energie’	90
5.3.7.	Deel 6: ‘Het vervoerssysteem verbeteren’	93
5.4	ALGEMENE CONCLUSIES	97
HOOFDSTUK 6 SAMENVATTING & VOORLOPIGE AANBEVELINGEN		99
6.1	SAMENVATTING	99
6.2	VOORLOPIGE AANBEVELINGEN	104
<i>Bijlagen</i>		107
Bijlage 1.	Afkortingen	107
Bijlage 2.	Lijst van tabellen	109
Bijlage 3.	Recente consultaties door de Europese Commissie	112
Bijlage 4.	Analyse respondenten VRT-enquête door T. Coppens	115
Bijlage 5.	Tabel met aantal respondenten bij 2 ^{de} consultatie federaal plan	116
Bijlage 6.	Chi-kwadraatanalyses 2 ^{de} consultatie federaal plan	117
Bijlage 7.	Tabellen relatie type organisatie – respons bij 2 ^{de} consultatie federaal plan	135
<i>Bibliografie</i>		143

HOOFDSTUK 1 INLEIDING

1.1 BEGRIPSOMSCHRIJVING

Het begrip ‘**Duurzame Ontwikkeling**’ kan op diverse manieren gedefinieerd worden. Eén van de belangrijkste definities werd opgesteld door de Universele Commissie voor Milieu en Ontwikkeling. Deze Commissie werkte van 1983 tot 1987 – ter voorbereiding van de VN-Conferentie inzake Milieu en Ontwikkeling te Rio de Janeiro (1992) – aan het rapport ‘*Our Common Future*’¹, waarin het begrip ‘Duurzame Ontwikkeling’ als volgt omschreven wordt: *“De ontwikkeling die tegemoet komt aan de noden van het heden, zonder de behoeftetevoorziening van de komende generaties in het gedrang te brengen, en waarvan de realisatie een veranderingsproces vergt waarin het gebruik van hulpbronnen, de bestemming van investeringen, de gerichtheid van technologische ontwikkelingen en institutionele veranderingen worden afgestemd op zowel toekomstige als huidige behoeften”* (Universele Commissie voor Milieu en Ontwikkeling, 1987). Met andere woorden: om op een succesvolle manier aan duurzame ontwikkeling te doen, vertrekt men bij de keuze van beleidsmaatregelen bij voorkeur van de noden en behoeften van zowel de huidige als de toekomstige generaties. Het belang van deze definitie blijkt uit het feit dat ze werd overgenomen in de Belgische federale wet betreffende de coördinatie van het federaal beleid inzake duurzame ontwikkeling (Federale regering, 1997) en de ‘Vlaamse Beleidsnota 2004-2009: Duurzame Ontwikkeling. Vlaanderen, het Noorden én het Zuiden duurzaam ontwikkelen’ (Leterme, 2004).

Pröpfer en Steenbeek definiëren **interactieve beleidsvorming** als volgt: *“Een wijze van beleid voeren waarbij een overheid in een zo vroeg mogelijk stadium burgers, maatschappelijke organisaties, bedrijven en/of andere overheden bij het beleid betreft om in open wisselwerking en/of samenwerking met hen tot de voorbereiding, bepaling, de uitvoering en/of de evaluatie van beleid te komen”* (Pröpfer & Steenbeek, 1998a). Bij interactief beleid wordt er dus ruimte gecreëerd om de burger te laten participeren aan het beleid. De mate van invloed die burgers kunnen uitoefenen wordt doorgaans weergegeven in een

¹ Dit rapport wordt ook wel het ‘Brundtland-rapport’ genoemd naar de voorzitter van de commissie, de Noorse Premier Gro Harlem Brundtland.

participatieladder. Dit model werd oorspronkelijk ontwikkeld door Arnstein (1969) en werd nadien door diverse auteurs aangevuld en gewijzigd, zodat er momenteel diverse varianten bestaan. Edelenbos en Monnikhof (2001) maken een onderverdeling in vijf niveaus van participatie:

- *Informeren:* Politiek en bestuur houden de burgers op de hoogte van genomen beslissingen. Burgers kunnen geen input leveren bij de beleidsontwikkeling.
- *Consulteren of raadplegen:* Politiek en bestuur bepalen zelf de beleidsrichting, maar beschouwen de burger als gesprekspartner. De resultaten van de consultatie vormen mogelijke bouwstenen voor beleid, maar men verbindt zich er niet aan.
- *Adviseren:* Politiek en bestuur geven burgers de gelegenheid om problemen aan te dragen en oplossingen te formuleren, waarbij deze ideeën een volwaardige rol spelen in de ontwikkeling van het beleid. De politiek erkent weliswaar de volwaardige rol van de ontwikkelde ideeën, maar kan hier bij de uiteindelijke besluitvorming al dan niet beargumenteerd van afwijken.
- *Coproduceren:* Politiek, bestuur en betrokkenen komen gezamenlijk een probleemagenda overeen, waarna men samen op zoek gaat naar oplossingen. De politiek verbindt zich aan deze oplossingen bij de uiteindelijke besluitvorming.
- *Meebeslissen:* Politiek en bestuur laten de beleidsontwikkeling en de besluitvorming over aan de betrokkenen/burgers, waarbij het ambtelijk apparaat een adviserende rol vervult. De politiek neemt de resultaten over, na toetsing aan vooraf gestelde randvoorwaarden.

1.2 HET BELANG VAN BURGERPARTICIPATIE

“De medebeslissing door de burgers is een wezenlijk bestanddeel van de democratie.”

(Dewachter, Wauters & Dejaeghere, 2002)

“Is burgerparticipatie belangrijk in het beleidsdomein duurzame ontwikkeling?” Deze en andere vragen werden gesteld aan diverse actoren in de Belgische samenleving naar

aanleiding van de derde draagvlakenquête² (2005) in opdracht van de Federale Raad Duurzame Ontwikkeling (FRDO). Het betreft een kwalitatief onderzoek bij 71 vertegenwoordigers van **verschillende groepen actoren**, zoals de civiele maatschappij, de politieke wereld, overheidsadministraties, ondernemingen, pers en media, de culturele wereld, vakbondsorganisaties en academici. Hoewel de gegevens uiteraard niet representatief zijn, leveren ze wel interessante indicaties op. Zo werd gepeild naar het belang van participatie en de manier waarop dit vorm kan krijgen. Ruim 26 respondenten zijn zonder voorbehoud vóór participatie, wat volgens hen mogelijk is via het verenigingsleven, het mobiliseren van burgers in het kader van bepaalde projecten, publieke debatten, inspraakbevorderende budgetten, conferenties voor consensus, participatie van aandeelhouders in algemene vergaderingen, het betrekken van bedrijven bij de uitwerkingsprocessen van de wetgeving en het overhevelen van meer bevoegdheden aan de FRDO. Door 22 respondenten werd – hoewel ze ook vóór participatie zijn – toch enig voorbehoud geformuleerd: ‘burgers zijn momenteel nog te slecht geïnformeerd’, ‘participatie is wel nuttig maar heel moeilijk’, ‘participatie moet vertrekken vanuit het dagelijks leven van de mensen’, ‘participatie moet opgevat worden als een leerproces’, ‘participatie kan enkel op gemeentelijk niveau’, ‘er zijn zware processen nodig voor participatie’, ‘participatie is vooral een sociale dialoog’ en ‘in het onderwijs wordt toekomstige participatie voorbereid’. Eén respondent gaf aan dat er nog nooit een overtuigende overwinning werd behaald ten gevolge van participatie (Bachus & Wallenborn, 2005).

Vooraf in de **politieke wereld** stelt men vaak een ambivalente houding ten opzichte van participatieve besluitvorming vast. Enerzijds is er het toenemend besef van de voordelen ervan, zoals het verkleinen van de kloof tussen politiek en burger, het verwerven van maatschappelijk draagvlak en een mogelijkheid om de verantwoordelijkheid voor minder populaire beslissingen te ontlopen. Anderzijds is er toch nog sprake van ‘koudwatervrees’. Men vreest er met name voor dat burgerparticipatie leidt tot onbruikbare voorstellen en ervoor zorgt dat men op het einde geen eigen afweging meer kan maken of zelf beslissingen kan nemen. Dit is volgens het primaat van de politiek immers de verantwoordelijkheid van politici

² Uitgevoerd door l’Institut de Gestion de l’Environnement d’Aménagement du Territoire (IGEAT) van de Université Libre de Bruxelles (ULB) en het Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA) van de Katholieke Universiteit Leuven (K.U.Leuven). Het onderzoek liep van februari tot mei 2005; de gegevens werden bekomen via interviews.

(Klijn & Koppenjan, 1998). *“Aan de ene kant wil de politicus dus de touwtjes in handen houden, aan de andere kant wil hij ook meer inspelen op de vraag naar meer betrokkenheid van maatschappelijke groepen en burgers bij besluitvorming”* (Devriendt, Dewilde, Dooms, Neyens & Nijs, 2004). Dewachter wijst er echter op dat politici niet bang hoeven te zijn: *“Zelfs met de meest vooruitstrevende technieken als het volksinitiatief, het referendum, enz. blijft nog een hele vracht beleidsmaatregelen buiten het bereik van de burgers”* (Dewachter et al., 2002). Bovendien blijft het de taak van politici en het bestuur om *“een vergezicht aan te bieden dat aantrekkelijk en concreet is, een aantrekkelijke reisbestemming (...) de burgers moeten dan discussies voeren over de vraag: zien we dat vergezicht zitten, hebben we er zin in, willen we ervoor gaan?”* (Goorden, 2003).

Het feit dat burgerparticipatie hoe langer hoe meer beschouwd wordt als een essentieel onderdeel van beleidsontwikkeling blijkt uit beleidsdocumenten van de federale en regionale overheden in België. Zo wijdt het **federale Regeerakkoord** van 2003 een volledig hoofdstuk aan burger- en participatiedemocratie. De Federale regering benadrukt dat de samenleving van de eenentwintigste eeuw een maatschappij is van mondige en geschoolde mensen, aan wie de mogelijkheid moet worden geboden om op een meer doorslaggevende wijze deel te nemen aan de werking van de samenleving, en dit via diverse instrumenten van de participatieve democratie (Federale regering, 2003a).

De **Vlaamse Regering** streeft eveneens – volgens het Regeerakkoord van 2004 – naar een zo breed mogelijk maatschappelijk draagvlak voor het beleid door een sterke betrokkenheid van het middenveld én wil *“een krachtige stimulans geven aan een toekomstgerichte en duurzame economie waarin welvaart, welzijn, sociale rechtvaardigheid en ecologisch evenwicht onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn en waarin iedereen kan participeren”* (Vlaamse regering, 2004). Daarnaast is actieve beleidsparticipatie van individuele burgers en andere betrokken maatschappelijke actoren één van de tien krachtlijnen van de ‘Vlaamse Beleidsnota Bestuurszaken: Bouwen aan vertrouwen 2004-2009’. Een dergelijke aanpak zou volgens deze nota de kwaliteit van de beleidsuitvoering en het draagvlak ten goede komen (Bourgeois, 2004a).

In de ‘Déclaration de Politique Régionale 2004-2009’ van het **Waals Gewest** wordt tenslotte ook aandacht besteed aan het revitaliseren van de directe democratie via de participatie van de burger en dit vooral door publieke consultaties. *“La consultation populaire*

permet aux citoyens de participer directement à la prise de décisions.” Deze vorm van burgerparticipatie moet er volgens de Waalse Regering vooral toe leiden dat een verbreding ontstaat van *“la participation de certaines catégories de citoyens comme les jeunes ou les personnes résidant durablement sur le territoire de la Région”* (Gouvernement Wallon, 2004).

Vooraf binnen het beleidsdomein van duurzame ontwikkeling wordt participatie sterk benadrukt. In internationale en nationale beleidsdocumenten zijn duurzame ontwikkeling en participatie zelfs onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zo leggen de **Verenigde Naties** zeer sterk de link tussen beide. Dit blijkt vooral uit het actieplan 21 dat werd aangenomen op de Conferentie van de Verenigde Naties inzake Milieu en Ontwikkeling in Rio de Janeiro (1992), en erop gericht was om de toenmalige dringende problemen te behandelen en tevens de wereld voor te bereiden op de uitdagingen van de 21ste eeuw. Het plan is (1) een vorm van strategisch management die (2) gericht is op een duurzame ontwikkeling van de stad of de gemeente en die (3) participatie als een essentieel onderdeel ziet³. Ook op de wereldtop van Johannesburg⁴ in het kader van ‘*Sustainable Development*’ (augustus 2002) stond de noodzaak van een meer participatorische benadering van duurzame ontwikkeling centraal: *“We recognize that sustainable development requires a long-term perspective and broad-based participation in policy formulation, decision-making and implementation at all levels. As social partners, we will continue to work for stable partnerships with all major groups, respecting the independent, important roles of each of them.”*

De **Staatssecretaris voor Duurzame Ontwikkeling**, Els Van Weert, benadrukt in haar beleidsnota dat duurzame ontwikkeling een beleidsdomein is met een bij uitstek ‘multi-actor’ bestuurskarakter (Van Weert, 2004). Dit komt eveneens zeer sterk tot uiting in het tweede ‘Federaal Plan Duurzame Ontwikkeling 2004-2008’, dat een volledig hoofdstuk wijdt aan de actieve rol van de bevolking aan het beleid inzake duurzame ontwikkeling. Belangrijk is dat participatie – volgens dit plan – *“meer is dan alleen maar deelnemen aan maatschappelijke debatten of aan de voorbereiding van het federale beleid inzake duurzame ontwikkeling; het betekent ook het opnemen van verantwoordelijkheden door de betrokken*

³ Zie: <http://www.un.org>.

⁴ Zie: <http://www.johannesburgsummit.org>.

groepen in de samenleving, ondermeer via het aangaan van partnerschappen met andere actoren en de deelname aan platformen met de verschillende stakeholders” (Federale Regering, 2004). Ook de **Vlaamse regering** legt een duidelijke link tussen participatie en duurzame ontwikkeling: “Zonder actieve betrokkenheid van bedrijven, milieubewegingen, vrouwen, jongeren en anderen kan er geen sprake zijn van een succesvol duurzaam ontwikkelingsbeleid” (Leterme, 2004).

Opvallend is dat de regering van het **Waals Gewest** in haar ‘Déclaration de Politique Régionale 2004-2009’ deze koppeling niet maakt. Hoewel er wordt gewezen op het belang om de burger te informeren over en te sensibiliseren voor het beleid inzake ‘duurzame ontwikkeling’ – dat uitgebreid aan bod komt in de verklaring – spreekt men niet over participatie aan het beleidsproces. Zeer recent (begin 2005) werd echter wel een initiatief genomen door ‘le cabinet du Ministre de l’Agriculture, de la Ruralité, de l’Environnement et du Tourisme’ om de burger te betrekken bij het beleid, en dit met name door ‘E-participation citoyenne au Développement rural’⁵.

Het **Brussels Gewest** verwijst ook vooral naar het belang van het informeren, sensibiliseren en begeleiden van burgers met betrekking tot dit beleidsdomein en minder naar werkelijke beleidsparticipatie, wat blijkt uit de beleidsverklaring: “De verbetering van de levenskwaliteit van wie in het Gewest woont en werkt is enkel mogelijk door de medewerking van alle betrokken actoren en de aanpassing van het gedrag van eenieder. Informatie, sensibilisering, begeleiding en vorming zullen daarom centraal staan in het milieubeleid” (Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale, 2004).

1.3 ARGUMENTEN PRO EN CONTRA

Aan burgerparticipatie zijn zowel voor- als nadelen verbonden. Over het algemeen worden er drie pro-argumenten geformuleerd wanneer men wenst over te gaan tot participatief beleid, namelijk een pragmatisch instrumenteel argument, een moreel argument en een functioneel inhoudelijk argument (Goorden & Vandenabeele, 2002).

⁵ Zie hiervoor: http://easi.wallonie.be/apps/spip/rubrique.php?id_rubrique=256.

Vanuit **pragmatisch standpunt** is het grote voordeel van participatie dat er een breed draagvlak gecreëerd wordt wat de acceptatie of legitimiteit van een beleidsbeslissing aanzienlijk vergroot (Pröpper & ter Braak, 1996; Verba, 2003; Edelenbos, Klaassen & Schaap, 2005). Door burgers verantwoordelijk te maken voor de bereikte resultaten, vermijd je dat genomen beslissingen achteraf op tegenstand botsen. Men noemt dit ‘breed eigenaarschap’ van de beslissing (Verba, 2003; Dalal-Clayton, 2003). Op de vraag waarom de gewone burger betrokken moet worden bij het beleid, antwoordt Lieve Goorden dan ook: *“Omdat we een plan willen dat tegen een stootje kan (...) Als meer individuen en groepen in een vroege fase van de opmaak van een plan actief meewerken, dan zullen ze zich mee verantwoordelijk voelen voor het resultaat, dan groeit een gedeelde verantwoordelijkheid (...) Het plan wordt hierdoor meer robuust”* (Goorden, 2003). Volgens de Milieu- en Natuurraad van Vlaanderen geldt dit principe zeker voor het beleid inzake duurzame ontwikkeling en dient men een stap verder te gaan dan een loutere raadpleging van de bevolking: *“Breed eigenaarschap (...) vereist dat stakeholders en de overheid in dialoog treden in alle fasen van de ontwikkeling en uitvoering van de strategie, en samen beslissingen nemen over de reikwijdte, de inhoud en het proces. Op die manier kan ook een maatschappelijk engagement (‘commitment’) ontstaan dat langer dan één legislatuur standhoudt”* (Milieu- en natuurraad van Vlaanderen, 2005).

In het **morele argument** wordt de link gelegd tussen participatie en democratie. Het zijn immers niet alleen de experts, politici en managers (‘technocraten’), maar ook de burgers die een bijdrage kunnen leveren aan het tot stand komen van het beleid. Participatie is dan een doel op zich, omdat het een eigen waarde heeft met het oog op samenlevingsopbouw (Devriendt et al., 2004). Door het bevorderen van een open en meer directe democratie tracht men bovendien tegemoet te komen aan het gebrekkig functioneren van de parlementaire democratie (Pröpper & ter Braak, 1996).

De **functioneel inhoudelijke argumentatie** wijst erop dat burgerparticipatie leidt tot het mobiliseren van een grote diversiteit aan ervaringen, kennisvormen, vaardigheden, expertise, inzichten en perspectieven. Op die manier ontstaan nieuwe, originele ideeën en argumenten die het beleid inhoudelijk kunnen ondersteunen en verrijken. Een breed kennisveld en diverse meningen kunnen dus aanleiding geven tot beter geïnformeerde keuzes met betrekking tot de beleidsstrategie (Dalal-Clayton, 2003; Develtere, 2003; Edelenbos et al., 2005). Volgend citaat bevestigt deze redering: *“Burgers zijn actoren waarmee relevante*

argumenten kunnen worden uitgewisseld. Ze construeren een eigen interpretatie van de situatie en kunnen wetenschappers (en politici?) stimuleren om eveneens oog te krijgen voor de concrete context waarin een probleem zich hier en nu stelt” (Goorden & Vandenabeele, 2002).

Daarnaast kunnen nog **andere** pro-argumenten onderscheiden worden:

- Efficiëntie: participatie verzekert een meer efficiënt gebruik van beschikbare middelen en deskundigheid, wat zorgt voor kostenbesparing (Devriendt et al., 2004).
- Effectiviteit: beleidsmaatregelen en –plannen sluiten beter aan op de behoeften en competenties van de burger en dit verhoogt de slaagkans ervan (Pröpper & ter Braak, 1996).
- Participatie verhoogt de kans dat de doelgroepen die moeten worden bereikt, ook daadwerkelijk bereikt worden (Devriendt et al., 2004).
- Participatie verhoogt de kans op continuïteit van projecten en programma’s en verbetert de implementatie ervan door de mobilisatie van hulpbronnen, vaardigheden en netwerken en door het feit dat de participerende burger verandering(en) beter aanvaardt (Devriendt et al., 2004; Dalal-Clayton, 2003).
- Omdat politici door participatief beleid meer rekening (kunnen) houden met wat er bij de burgers leeft, kan de kloof tussen burger en overheid verkleind worden (Edelenbos et al., 2005).
- Participatie biedt mogelijkheden tot samenwerking en coördinatie tussen overheden en de civiele maatschappij, wat het onderlinge vertrouwen vergroot en langdurige samenwerkingsverbanden tot gevolg kan hebben (Develtere, 2003).
- Verhoogde transparantie van het beleidsproces (Dalal-Clayton, 2003).
- De burger heeft de mogelijkheid om het bestuur en de politiek te controleren (Pröpper & ter Braak, 1996).
- Participatie stimuleert het gemeenschapsdenken door het nastreven van gemeenschappelijke doelstellingen en het stimuleren van wederzijds debat in de samenleving. In die zin heeft participatie ook een educatieve waarde (Verba, 2003; Dalal-Clayton, 2003).
- Participatie kan gelijkheid creëren door de behartiging van alle belangen in de samenleving (Verba, 2003; Dalal-Clayton, 2003).

- ‘Tricky issues’ kunnen beter behandeld worden door overleg (Dalal-Clayton, 2003).

Aan de andere kant zijn er ook contra-argumenten wanneer het gaat over beleidsparticipatie. Deze manen aan tot voorzichtigheid als men de burger wil betrekken bij het beleid door de relativisering van de (soms te?) optimistische pro-argumenten. Een vaak geformuleerde beperking van participatief beleid is dat burgers **niet over de nodige kennis of vaardigheden zouden beschikken** om een kwaliteitsvolle inbreng te hebben bij beleidsontwikkeling. Bovendien wordt beweerd dat de burger vaak enkel op zijn **eigen voordeel** uit is, zonder oog te hebben voor het algemeen belang (Verba, 2003). Omdat beleid zo’n complexe aangelegenheid is, waarbij de overheid steeds een evenwichtsoefening moet maken tussen de verschillende belangen in de samenleving, wordt soms geopperd om bijvoorbeeld enkel hoger opgeleide burgers te laten participeren. Zij zouden meer ‘intellectuele bagage’ hebben om bij de participatie aan het beleid objectieve en kwaliteitsvolle beslissingen te nemen. Dit gaat echter lijnrecht in tegen het principe van gelijkheid en representativiteit (Verba, 2003).

De vraag of burgers over de nodige competenties beschikken en of ze in voldoende mate gemotiveerd zijn om vanuit gemeenschapszin of publiek belang mee te werken aan beleidsontwikkeling werd ondermeer behandeld door Lieve Goorden. In haar werk ontkracht zij drie bekende **mythes** (Goorden, 2003).

- 1) *“De burger is onvoldoende competent om een zinvolle bijdrage te leveren, gezien de techniciteit van het beleidsdomein”:*

Als de inhoud te complex of te technisch is, kan de burger volgens Goorden wel nog een zinvolle inbreng hebben over de manier waarop beslissingen worden genomen in het desbetreffende beleidsdomein. Daarenboven kan hij bedenkingen maken over actuele ontwikkelingen in dit domein. Het kan gaan over bijvoorbeeld gentechnologie, nucleaire energie, voedselveiligheid, enz. Deze thema’s zijn vaak sterk gelinkt aan ‘duurzame ontwikkeling’. Hoewel dit erg technische en complexe domeinen zijn, wordt het belang van burgerparticipatie er zelfs nog pertinenter. Wetenschappers kunnen immers geen sluitende antwoorden geven op de vraag of deze ontwikkelingen ethisch en maatschappelijk verantwoord zijn. Het is dus een complexe problematiek waarmee veel maatschappelijke en wetenschappelijke onzekerheden gepaard gaan. Van beleidsmakers wordt hoe dan ook verwacht dat ze – ondanks de vele

onzekerheden – toch knopen doorhakken. Om de legitimiteit van dergelijke beleidsbeslissingen te verhogen, is er nood aan maatschappelijk debat (Goorden & Vandenabeele, 2002).

- 2) *“De burger kan niet overweg met de vele onzekerheden die spelen in het beleidsdomein”:*

Experts en beleidsmakers veronderstellen dat burgers zekerheid en een nulrisico wensen, maar burgers zijn er zich volgens Goorden wel van bewust dat risico's en onzekerheden bij onze manier van leven horen⁶. Ze hebben wel een probleem met het feit dat die onzekerheden niet worden toegegeven en dat er te weinig rekening mee wordt gehouden in beleidsbeslissingen.

- 3) *“Burgers reageren vooral vanuit een ‘nimby’ (not in my backyard) reflex, wanneer aan hun eigenbelang geraakt wordt”:*

In concrete praktijkervaringen blijkt volgens Goorden dat wanneer mensen worden uitgenodigd om op een publiek forum (vb. focusgroep, burgerpanel, publieksforum...) de rol van burger te spelen, ze wel discussiëren vanuit een breder perspectief en verder kijken dan het eigenbelang. Zij geeft aan dat de burger dan wel op zoek gaat naar een publiek belang en de situatie vanuit een ruimere vraagstelling benadert (vb. welke waarden delen we met elkaar als we het hebben over een ‘goed leven’ of een ‘duurzame toekomst’?).

Naast het gebrek aan kennis of vaardigheden en het ‘nimby’ reflex kunnen nog **andere** contra-argumenten geformuleerd worden:

- Burgerparticipatie zorgt voor een uitholling van het representatieve stelsel en een aantasting van het primaat van de politiek (Pröpper & ter Braak, 1996).
- Het risico bestaat dat de afstand met de burger nog groter wordt indien de ‘raadgeving’ of bijdrage van de burger niet wordt overgenomen in het beleid of als hierover geen feedback wordt gegeven (Pröpper & ter Braak, 1996).
- Te veel burgerparticipatie kan leiden tot participatiemoedigheid (Delbaere et al., 2005).

⁶ Dit blijkt ondermeer uit discussies in focusgroepen.

Hoofdstuk 1: Inleiding

- Burgerparticipatie geeft aan politici de mogelijkheid om zich te onttrekken van hun verantwoordelijkheid (Pröpper & ter Braak, 1996).
- ‘There can be too much of a good thing’: aangezien er veel burgers zijn met diverse uiteenlopende noden en preferenties is het uiterst moeilijk om in het beleid rekening te houden met de belangen van alle partijen (Verba, 2003).
- Burgerparticipatie zorgt voor een vertraging van de besluitvorming (Pröpper & ter Braak, 1996).

HOOFDSTUK 2 CONSULTATIES DUURZAME ONTWIKKELING

In dit hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de consultaties over het voorontwerp van federaal plan duurzame ontwikkeling. In de eerste plaats wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste actoren binnen dit beleidsdomein, waarna het verloop van de tweede consultatie besproken wordt. Het derde onderdeel bevat een evaluatie van die raadpleging met betrekking tot het bereiken van de beoogde doelstellingen en doelgroepen, de kosten en baten van het bekendmakingsproces, het aantal reacties en de (gepercipieerde) impact ervan.

2.1 ACTOREN

Binnen het federaal beleid inzake duurzame ontwikkeling zijn diverse actoren betrokken, met name de staatssecretaris voor Duurzame Ontwikkeling en Sociale Economie, de Programmatorische Federale Overheidsdienst Duurzame Ontwikkeling (POD-DO), de Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling (ICDO), het Federaal Planbureau, de Federale Raad Duurzame Ontwikkeling (FRDO), en tenslotte de al dan niet georganiseerde burger. Hieronder wordt elk van deze actoren kort voorgesteld.

De **staatssecretaris voor Duurzame Ontwikkeling en Sociale Economie** en haar kabinet zorgen voor de aansturing van het beleid inzake Duurzame Ontwikkeling vanuit de federale regering door diverse beleidsnota's en een Strategisch plan.

In 2002 werd de **Programmatorische Federale overheidsdienst Duurzame Ontwikkeling** (POD-DO) opgericht in het kader van de Copernicushervorming (Federale regering, 2002). De POD-DO kreeg de volgende opdrachten: voorbereiding van het beleid inzake duurzame ontwikkeling, coördinatie van de uitvoering van dat beleid en de terbeschikkingstelling van expertise aan de FOD's. Daarnaast heeft de POD ook de opdracht het publiek te sensibiliseren voor het thema 'duurzame ontwikkeling', wat ondermeer gebeurt via de consultatie omtrent het Federaal Plan.

In de **Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling** (ICDO) zetelt een vertegenwoordiger van elke federale minister en staatssecretaris, een afgevaardigde van het Federaal Planbureau, een vertegenwoordiger van de Gewesten en Gemeenschappen, en ook één afgevaardigde van elke FOD/POD die de functie van expert heeft. Hun belangrijkste opdracht is de voorbereiding en de opvolging van het vierjaarlijks Federaal Plan inzake

Duurzame Ontwikkeling. De Commissie draagt de eindverantwoordelijkheid voor het opstellen van een voorontwerp van Plan, waarrond een brede raadpleging wordt georganiseerd (Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling, 2004)⁷.

Het **Federaal Planbureau** is een instelling van openbaar nut die onder het gezag van de Eerste Minister en de Minister van Economie staat⁸. Het bureau voert studies uit over economische, socio-economische en ecologische beleidsvraagstukken. Daarvoor verzamelt en analyseert het gegevens, verkent het mogelijke evoluties, onderzoekt het alternatieven, evalueert het de gevolgen van beleidsmaatregelen en formuleert het voorstellen. De regering, het parlement, sociale partners, nationale en internationale instellingen kunnen gebruik maken van deze expertise. De Task Force Duurzame Ontwikkeling (TFDO) bij het Planbureau draagt bovendien bij aan de voorbereiding van het eerder genoemd voorontwerpplan (Federale regering, 1997).

De betrokkenheid van middenveldorganisaties binnen dit beleidsdomein wordt wettelijk geregeld via de oprichting van de **Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling** (FRDO), welke beleidsadviezen geeft aan de Belgische federale overheid, ondermeer over het voorontwerp van Federaal Plan. De raad organiseert daarnaast ook activiteiten om het draagvlak voor duurzame ontwikkeling te vergroten, en zo de ruimst mogelijke medewerking van openbare en particuliere organisaties, alsook de burgers, op te wekken. De leden van de Raad zijn vertegenwoordigers van diverse maatschappelijke groepen, waaronder milieuorganisaties, organisaties voor ontwikkelingssamenwerking, verbruikers-, werknemers- en werkgeversorganisaties, energieproducenten en de wetenschappelijke wereld. Vertegenwoordigers van de federale regering, van de gemeenschappen en gewesten, van milieuraden en sociaal-economische raden zijn leden zonder stemrecht⁹.

De overheid tracht tot slot ook **andere maatschappelijke organisaties** en de **individuele burger** enigszins te betrekken bij het duurzaam ontwikkelingsbeleid. Dit gebeurt voornamelijk via de consultaties omtrent het vierjaarlijks Federaal Plan Duurzame Ontwikkeling.

⁷ Zie ook: <http://www.icdo.fgov.be>.

⁸ Zie ook: <http://www.plan.be>.

⁹ Zie ook: <http://www.belspo.be>.

2.2 CONSULTATIE FEDERAAL PLAN 2004–2008

De eerste editie van het Federaal Plan voor Duurzame Ontwikkeling voor de periode 2000–2004, die afliep op 18 december 2004, was een kaderplan dat sectorale beleidslijnen overkoepelt die zowel op de ecologische als op de sociale en economische dimensie ingaan. In navolging hiervan werd in het federale regeerakkoord van juli 2003 de opmaak van het tweede Federaal Plan aangekondigd. Dit tweede plan stelt voornamelijk de thema's van de Europese strategie voor duurzame ontwikkeling centraal, en werkt met acties om de doelstellingen binnen deze thema's te realiseren (Federale Regering, 2004). Voor beide plannen werd – na het opstellen van het voorontwerp – een brede consultatie bij de burger georganiseerd zoals voorzien in de wet van 1997 (Federale regering, 1997). Meer concreet vroeg de federale overheid aan burgers, organisaties en instellingen om aanvullingen, bezwaren, commentaren en voorstellen te formuleren over het voorontwerp. Hieronder wordt een beknopt overzicht gegeven van de belangrijkste stappen in de voorbereiding en uitvoering van de tweede consultatie.

Tabel 1 – *Beknopte tijdsindeling van de belangrijkste stappen in de voorbereiding en uitvoering van de tweede consultatie.*

Tijdstip	Activiteit
2003	Opstellen van het 'Voorontwerp van het Federaal Plan inzake Duurzame Ontwikkeling 2004-2008'
15 februari – 14 mei 2004	Burgerconsultatie over 'Voorontwerp van het federaal plan inzake duurzame ontwikkeling 2004-2008'
Vanaf 14 mei 2004	Dataverwerking
24 september 2004	Federale regering keurt het 'Federaal plan inzake duurzame ontwikkeling 2004-2008' goed

De belangrijkste actor bij het **opstellen van het voorontwerp** was de Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling (ICDO). De commissie koos ervoor om deze opdracht te vervullen in samenwerking met zes werkgroepen – samengesteld uit vertegenwoordigers van diverse federale overheidsdiensten – die werkten rond de zes thema's in het Plan. Dit leidde uiteindelijk tot de redactie van het Voorontwerp van het Federaal Plan voor Duurzame Ontwikkeling 2004-2008. Alvorens dit voorontwerp ter consultatie werd voorgelegd aan de

bevolking werden eerst de nodige aanpassingen gedaan door een Interkabinettenwerkgroep (IKW), om op die manier te zorgen voor voldoende politiek draagvlak.

Het ‘Koninklijk Besluit van 2 april 2003 tot wijziging van het koninklijk besluit van 9 januari 2000 tot bepaling van de algemene regels van de raadpleging van de bevolking over het voorontwerp van federaal plan inzake duurzame ontwikkeling’ (Federale regering, 2003b), vertrouwt de organisatie van de burgerconsultatie toe aan de POD-DO. Het besluit geeft aan de POD een opdracht van bewustmaking, informatie en vorming in verband met het begrip ‘duurzame ontwikkeling’ (Federale regering, 2003b). Concreet betekent dit dat de overheidsdienst de organisatie van de **raadpleging** die over het Plan wordt gehouden verzorgt en alle reacties op het Plan verzamelt en onderzoekt in samenwerking met de ICDO.

Alvorens de eigenlijke consultatie aanvatte, werden er eerst inspanningen gedaan om te zorgen voor de nodige *bekendmaking* van het voorontwerp. Concreet werden de volgende acties ondernomen: informatievergaderingen, toezending van het voorontwerp aan 2500 scholen, terbeschikkingstelling van twee exemplaren van het voorontwerp binnen alle gemeentelijke administraties en één exemplaar in elke openbare bibliotheek, een niet-officiële samenvatting om de leesbaarheid van het plan te verhogen, conferenties, 16 advertenties met bestelbon in acht kranten¹⁰ en vijf tijdschriften¹¹, radiospots¹², websites (officiële en Billy-globe), studiedag om organisaties te helpen met het opzetten van een sensibiliseringsactiviteit¹³ en subsidies aan 42 organisaties om conferenties te organiseren of publicaties te verzorgen. De burger kon tijdens de eigenlijke *raadpleging* zowel schriftelijk als elektronisch, via de website of een formulier op cd-rom, reageren (Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling, 2005).

De POD-DO zette vervolgens ook de eerste stappen in de **verwerking van de bekomen gegevens**. De overheidsdienst zorgde in de eerste plaats voor de controle van de ontvankelijkheid van de opmerkingen. Daarna werd elke opmerking toegewezen aan een bepaald onderdeel van het voorontwerp en werden de gegevens opgenomen in een elektronische databank, die later werd overgedragen aan de ICDO. De commissie is op basis

¹⁰ In 4 Nederlandstalige, 1 Duitstalige en 3 Franstalige kranten.

¹¹ In 3 Nederlandstalige en 2 Franstalige tijdschriften.

¹² Zowel in het Nederlands als in het Frans.

¹³ Dit gebeurde tien dagen voor aanvang van de raadpleging.

van de Wet van 5 mei 1997 verantwoordelijk voor het onderzoek van de uitgebrachte adviezen en het formuleren van amendementen bij het voorontwerp (Federale regering, 1997). De ICDO kan hierbij al dan niet rekening houden met bijkomende adviezen, uitgebracht door verschillende adviesraden¹⁴. Met betrekking tot de adviezen van de FRDO bestaat er echter een motiveringsplicht. Nadat de commissie het ontwerpplan op 13 juli 2004 had aangenomen, werd het meegedeeld aan de Ministerraad die het Federaal Plan **goedkeurde** op 24 september 2004.

Tabel 2 – *Taakverdeling bij de voorbereiding en de uitvoering van de consultatie omtrent het Federaal Plan Duurzame Ontwikkeling 2004-2008.*

FASE	ACTOR	TAAK
<i>Voorontwerp</i>	ICDO IKW	Redactie voorontwerp Aanpassingen voorontwerp
<i>Consultatie</i>	POD-DO Adviesraden	Organisatie van de bekendmaking en consultatie Advies verlenen over het voorontwerp
<i>Dataverwerking</i>	POD-DO ICDO	Controle ontvankelijkheid + toewijzing opmerkingen aan bepaald onderdeel voorontwerp + overdracht databank aan ICDO Onderzoek van de adviezen en formulering van amendementen
<i>Federaal Plan</i>	ICDO Ministerraad	Aannemen van ontwerpplan + overhandiging aan Ministerraad Goedkeuring Federaal Plan

¹⁴ In het kader van de 2^e raadpleging omtrent het Federaal Plan werd er advies gegeven door volgende adviesraden: de Federale Raad Duurzame Ontwikkeling (FRDO), de Nationale Arbeidsraad (NAR), de Centrale Raad voor het Bedrijfsleven (CRB), de Milieu- en Natuurraad voor Vlaanderen (Mina-raad), de Conseil wallon de 'l'Environnement et du Développement Durable (CWEDD) en de Sociaal- economische raad voor Vlaanderen (SERV).

2.3 EVALUATIE

Met het oog op de verbetering van toekomstige raadplegingen in het kader van het Federaal Plan Duurzame Ontwikkeling wordt hieronder een overzicht gegeven van de belangrijkste sterktes en zwaktes van de tweede raadpleging (2004). Eerst en vooral wordt dieper ingegaan op de vraag of er een duidelijke keuze werd gemaakt voor het realiseren van specifieke doelstellingen en het bereiken van bepaalde doelgroepen. Daarna wordt dieper ingegaan op de bekendmaking van het Federaal Plan, wat een essentieel onderdeel is van het raadplegingsproces. Vervolgens wordt een verklaring gezocht voor de aanzienlijke daling van het aantal reacties bij de tweede raadpleging, waarna tot slot het belang van de perceptie en de reële impact van de raadpleging wordt toegelicht.

2.3.1. DOELSTELLINGEN

De analyse van consultaties kan aangevat worden vanuit verschillende doelstellingen. Onderzoek in Nederland rond participatie inzake veiligheidsbeleid, ruimtelijke planning enz. leidde tot de identificatie van diverse **foci voor deze analyse** (Edelenbos & Monnikhof, 2001).

- Breedte en diversiteit van het *deelnemersveld* aan de consultatie (diverse perspectieven en belangen).
- *Kennisbronnen* die werden aangereikt in de beleidsvorming: is er sprake van specifieke inhoudelijke expertise? (ambtelijke informatie, deskundigen, nieuwe kennis aangedragen door participanten).
- *Absorptievermogen*: leverde de consultatie veel goede alternatieven op (variatie en selectie).
- Werd er gebruik gemaakt van *methoden en technieken* om ideeënontwikkeling en creativiteit onder de participanten te stimuleren?
- Traden tijdens het proces *wijzigingen* op in de focus van de discussie, in de aangereikte thema's, of in de gepercipieerde problemen?
- Procedure om tot de uiteindelijke beslissing te komen: wijze waarop uit de *verschillende beslissingsmogelijkheden een selectie werd gemaakt* (convergentie).
- Vorm van het *eindproduct* van de consultaties.

- *Inhoudelijke eindbeoordeling*: werd de uitkomst als positief gezien door deskundigen? (haalbaarheid, creativiteit van uitkomsten, e.d.) Werd ze gedragen door de bevolking? (draagvlak)

Vooraleer de stap wordt gezet naar burgerparticipatie, is het essentieel om **duidelijke doelstellingen** te bepalen. Men dient op voorhand na te gaan wat men wil bereiken. In de literatuur komen talloze mogelijke doelstellingen voor burgerparticipatie aan bod. Edelenbos en Monnikhof (2001) noemen er drie:

- Het vervullen van een *voorlichtingsfunctie*
- De *doelmatigheid en doeltreffendheid* van overheidsbeleid verbeteren
- De *legitimiteit* van het openbaar bestuur vergroten

Pröpper en Steenbeek (1998) vullen deze lijst aan:

- Het creëren van *draagvlak* voor het beleid
- Het *democratisch gehalte* van de samenleving verhogen
- Het *imago van de overheid* verbeteren

Culver en Howe (2004) benadrukken vooral volgende doelstellingen:

- Het gevoel van '*politieke effectiviteit*' bij burgers vergroten
- Gezagsdragers meer inzicht geven in de *publieke opinie*
- *Kwaliteitsverbetering* van het overheidsbeleid

Burgerparticipatie kan dus aangevat worden vanuit verschillende doelstellingen. Belangrijk is dat men op voorhand duidelijk bepaalt wat men beoogt met de participatie, zodanig dat de **instrumenten, doelgroepen en methodieken** hierop afgestemd worden. Zo gebeurt *informatieverstrekking* volgens de 'Organisation for Economic Co-operation and Development' (OECD) bij voorkeur in één richting aan een zo groot mogelijk aantal participanten, terwijl *actieve participatie* een interactief proces ('onderhandeling') is dat beter aangepast is voor een relatief kleine groep deelnemers. *Consultatie* kan volgens de organisatie beschouwd worden als een participatievorm die tweerichtingsverkeer vergt tussen enerzijds de overheid en anderzijds een deelnemersgroep met een omvang die het midden houdt tussen de andere vormen (OECD, 2001). Om methodieken en instrumenten op een effectieve wijze

in te zetten en geschikte doelgroepen optimaal te bereiken is het dus essentieel om op voorhand een duidelijke keuze te maken en deze te communiceren naar alle belanghebbenden. Dit creëert transparantie en openheid en vermijdt bovendien irrealistische verwachtingen in hoofde van de burger.

Uiteraard slaagt de overheid er niet altijd in om te bereiken wat of wie men beoogt. Wanneer slechts een beperkt aantal burgers deelneemt aan een consultatie, is het moeilijker – doch niet onmogelijk – om inzicht te verwerven in de publieke opinie. Ook het eventuele gebrek aan kennis en vaardigheden van de bevolking kan kwaliteitsverbetering van het overheidsbeleid tegengaan. Daarnaast kunnen de problemen zich ook situeren bij de beleidsmakers zèlf, als ze de inbreng van burgers met overdreven scepticisme benaderen of niet mee in rekening brengen bij de beleidsontwikkeling. Dergelijke knelpunten kunnen echter tot het minimum beperkt worden wanneer op voorhand duidelijk is wat men beoogt met het participatieproces.

In de federale ‘Algemene Beleidsnota Duurzame Ontwikkeling’ (2003) werden voor de **consultatie over het tweede Federaal Plan Duurzame Ontwikkeling** uiteenlopende doelstellingen voorop gesteld, zoals informatieverstrekking over het Federaal Plan, het verwerven van informatie om het Plan aan te passen, het nagaan van de opvattingen die leven onder de bevolking en de bewustmaking van het belang van duurzame ontwikkeling (Belgische Kamer van Volksvertegenwoorders, 2003). Het Federaal Plan vermeldt daarenboven nog drie andere doelstellingen, met name het verhogen van de kwaliteit van de beslissingen, het stimuleren van de steun voor de beslissingen en het vergemakkelijken van de uitvoering ervan (Federale Regering, 2004). Deels komt deze veelheid aan doelstellingen tegemoet aan het advies van de Federale Raad Duurzame Ontwikkeling (FRDO) die ervoor pleit dat *“initiatiefnemers van consultaties vooraf duidelijk de doelstelling(en) van deze consultatie zouden bepalen en deze zouden meedelen aan de te consulteren personen en groepen”* (Federale Raad Duurzame Ontwikkeling, 2003). De Raad wijst er echter op dat de doelgroep, de timing en het raadpleegdocument aangepast moeten worden aan de gekozen doelstelling(en): *“Wanneer de initiatiefnemers ervoor kiezen meerdere doelstellingen te combineren, moeten ze ook de andere factoren (doelgroep, timing, document) trachten te combineren”* (Federale Raad Duurzame Ontwikkeling, 2003). Op dit vlak schiet de consultatie duidelijk te kort, aangezien er sprake is van een vermenging van diverse

doelstellingen zonder dat dit resulteerde in een gediversifieerd aanbod aan participatiemogelijkheden afgestemd op elk van de genoemde doelstellingen. Een betere optie was wellicht om een duidelijke keuze te maken voor één of enkele specifieke doelstellingen en de organisatie van de raadpleging hierop af te stemmen.

Het bepalen van specifieke doelstellingen is echter niet alleen van belang om *richting te geven* bij de voorbereiding van de consultatie, maar is ook essentieel bij de *evaluatie van de concrete uitvoering* ervan. Afhankelijk van welke doelstelling men vooropstelt, verschilt bijvoorbeeld de graadmeter voor efficiëntie. Indien de doelstelling ‘het verzamelen van opmerkingen om het Plan aan te passen’ centraal staat, kan men de kost per reactie als uitgangspunt nemen (€ 759,62 in 2004 versus € 204,90 in 2000). Als daarentegen ‘bewustmaking’ de belangrijkste doelstelling is, is ook de kost per kennisname interessant. Zo bezochten 19.763 personen de website plan 2004, wat een kostprijs oplevert van € 30,94 per kennisname¹⁵ (Delbaere, Dresselaers & Gouzée, 2005).

2.3.2. DOELGROEPEN

Het is belangrijk om bij aanvang van een consultatie duidelijk te bepalen welke doelgroepen men op het oog heeft. Uiteraard sluit deze keuze bij voorkeur aan bij de beoogde doelstellingen. Zo is representativiteit aangewezen wanneer men inzicht wil krijgen in ‘de publieke opinie’ en het creëren van een breed draagvlak. De selectie van specifieke stakeholders is interessant wanneer men gebruik wil maken van de expertise van bepaalde groepen in de samenleving (Berveling, 1998).

Bij de tweede consultatie over het Federaal Plan werd ook wat dit betreft geen eenduidig standpunt ingenomen. Uit de wettelijke bepaling dat ‘**de bevolking**’ geconsulteerd moet worden, kan worden afgeleid dat het de hele bevolking betreft (Federale regering, 1997). Naar aanleiding van het voorontwerp van 2004 benadrukten de POD-DO, de FRDO en de ICDO het belang om de doelgroep 16-18 jarigen meer te betrekken. Ook de doelgroep ‘kansarmen’

¹⁵ Andere interessante vaststellingen m.b.t. deze doelstelling: 2544 personen keerden meermaals naar de site terug, 2120 personen drukten een bestelbon af en 8440 bezoekers hebben een voorontwerp van de site gedownload.

werd prioritair geacht door de ICDO en de POD-DO. Het is echter niet duidelijk welke concrete inspanningen verricht werden om deze specifieke doelgroepen beter te bereiken¹⁶.

Zo maakte de **doelgroep 16-18 jarigen** slechts 0,9% uit van alle participanten, wat een verlaging is van 6,1 procentpunt in vergelijking met de consultatie van 2000. De Task Force duurzame ontwikkeling (TFDO) van het Federaal Planbureau noemt deze vermindering “*verwonderlijk, omdat voor de communicatiestrategie van 2004 zowel de POD-DO, de FRDO, als de ICDO het belang van de doelgroep 16-18 jarigen benadrukten*” (Delbaere et al., 2005).

Ook de participatie van **kansarme groepen** was zeer laag. Vooral de moeilijke toegankelijkheid, zoals de nadruk op het internet als consultatie-instrument en het hoog technisch gehalte van de tekst werkte dit sterk in de hand. Dit laatste probleem werd enigszins ondervangen door een brochure met een beknopte en eenvoudige samenvatting van het Plan. Het was echter de bedoeling dat het volledige Federaal Plan – en niet een samenvatting ervan – ter consultatie werd voorgelegd aan de bevolking. Kris Bachus van het Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA) aan de K.U.Leuven beklemtoonde op het symposium ‘Participatie en Beleid Duurzame Ontwikkeling: Hoe Publieke Consultaties Doeltreffender Maken?’ (2003) dat het niet betrekken van moeilijk bereikbare groepen geen probleem hoeft te zijn, indien men enkel het verwerven van ‘bijzondere thematische expertise’ als doel vooropstelt (Bachus, 2003). Als er echter een expliciete keuze wordt gemaakt om ‘kansarmen’ te stimuleren tot participatie, is het noodzakelijk om hiervoor bijkomende inspanningen te doen. Wanneer de wijze waarop de burger kan deelnemen aan de consultatie daarentegen sterk aanzet tot zelfselectie¹⁷ – zoals het geval was bij de 2^e raadpleging – bereikt men vooral hoger opgeleide, mondige, intrinsiek gemotiveerde en geïnteresseerde burgers, en minder de kansarme bevolking (Berveling, 1998).

Een laatste belangrijke vaststelling betreft de vrij sterke daling van het aandeel van **individuele burgers** in de consultatie. De reacties op het voorontwerp kwamen in 2004 voor 72,5% van individuele burgers (89% in 2000) en voor 11% van **organisaties** (27,5% in 2004).

¹⁶ Hoewel de keuze van deze doelgroepen wel een officiële doelstelling was, bleek in de praktijk dat dit geen belangrijke politieke prioriteit was.

¹⁷ Reageren via internet of na aanvraag via een papieren formulier.

Aangezien de doelstellingen van het participatieproces onvoldoende uitgeklaard werden, is het niet duidelijk of dit al dan niet een gewenste ontwikkeling is.

Bovenstaande vaststellingen doen vragen rijzen naar de **gehanteerde criteria** om doelgroepen te selecteren. Mogelijke criteria zijn representativiteit, analyse van de ervaring met de vorige raadpleging, creativiteit en kwaliteit van de reacties. Uit de analyse van de Task Force Duurzame Ontwikkeling (Delbaere et al., 2005) blijkt dat geen enkel van bovenstaande criteria nagestreefd werd en dat er onduidelijkheid bestaat over de criteria die wel gebruikt werden om bepaalde doelgroepen in het bijzonder te bereiken. Dalal-Clayton wees op het eerder vermeld symposium in 2003 reeds op dit knelpunt naar aanleiding van de eerste consultatie: *“It’s quite clear that not every citizen in the country can be involved in the whole process, the whole of the time (...) Maybe a criticism of Belgium’s first strategy was that it tried to be everything for everybody (...) It needs to prioritise”* (Dalal-Clayton, 2003). Het is dus essentieel dat op dit vlak een bijsturing gebeurt met het oog op toekomstige raadplegingen.

2.3.3. KOSTEN EN BATEN VAN DE BEKENDMAKING

Hieronder wordt een beknopt overzicht gegeven van de inspanningen die men deed voor de bekendmaking van het Federaal Plan. Per onderdeel worden telkens de belangrijkste voor- en nadelen besproken¹⁸.

Er werd in de eerste plaats een document opgesteld met de **integrale tekst** van het voorontwerp van federaal plan. Hoewel er de nodige (financiële) inspanningen werden gedaan om de aantrekkelijkheid te vergroten – ondermeer via illustraties – bemoeilijkt het hoog technisch gehalte de leesbaarheid ervan. De tekst is daardoor niet gericht op alle lagen van de bevolking, wat een verklaring kan zijn voor de oververtegenwoordiging van hoog opgeleide respondenten bij de raadpleging (75%)¹⁹ (Delbaere et al., 2005). Volgens de FRDO is dit tweede plan toch toegankelijker dan het eerste, met name beknopter, beter gestructureerd en

¹⁸ Deze informatie is hoofdzakelijk gebaseerd op de Working Paper 1-05 ‘Het gevoerde beleid inzake duurzame ontwikkeling’ van de Task Force Duurzame Ontwikkeling bij het Federaal Planbureau (Delbaere et al., 2005).

¹⁹ De eerder vermelde brochure zorgde wel voor meer laagdrempeligheid.

doorgaans in een heldere stijl geschreven. Dit wordt echter tegengesproken in talloze reacties op het voorontwerp, waarin de tekst nog steeds – zoals in 2000 – als onverstaaanbaar, te complex, te elitair, verwarrend en moeilijk leesbaar omschreven wordt. Daarenboven wees men ook op het gebrek aan eenvormigheid en consequentie in taalgebruik. Michel Leys gaf op het symposium in 2003 reeds aan dat deze problematiek vaak speelt bij publieke consultaties: *“Très souvent, on affirme vouloir s’adresser à un public très large (...) Pourtant, en réalité, le texte actuel est destiné exclusivement à des spécialistes. Vous pouvez dire explicitement que telle partie est destinée à tel public”* (Leys, 2003; Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling, 2005). De FRDO pleit daarom voor een opsplitsing van de consultatie in een ‘inhoudelijke fase’, gericht op experts en georganiseerde stakeholders, gevolgd door een consultatie van het grote publiek, die vooral gericht zou zijn op draagvlakverbreding (Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling, 2005).

Het meest succesvolle medium om de bevolking vertrouwd te maken met het Federaal Plan was de **radiospot**. Het was immers de belangrijkste bron van informatie bij iets minder dan de helft (42,9%) van de participerende burgers of organisaties. Daarnaast waren ook de **advertenties** (21,1%) in kranten en tijdschriften en de **website** (12,5%) vrij belangrijke informatiebronnen. Een belangrijk knelpunt was het gebrek aan onderlinge samenhang tussen deze media, die vooral tot uiting kwam in het contrast tussen de zeer aantrekkelijke radiospot en de ‘grijze’ website. De burger kon zich ook informeren via diverse **conferenties**, maar uit de beperkte gegevens hierover kan worden afgeleid dat er relatief weinig belangstelling voor was. De reacties op de raadpleging kwamen voor 3/4de binnen via elektronische weg, wat zorgt voor een efficiënte dataverwerking. Het grote belang van het internet in de raadpleging wijst echter nogmaals op het feit dat slechts een beperkt gedeelte van de bevolking betrokken werd. Zo werden er met name onvoldoende inspanningen gedaan voor kansarme groepen.

Een laatste opmerkelijke vaststelling is dat de **totale kostprijs van de bekendmaking** (€ 611.495,87) aanzienlijk hoger is dan in 2000 (€ 386.636,84), terwijl er toch opvallend minder reacties zijn (respectievelijk 805 versus 1.887). De hogere kosten kunnen grotendeels verklaard worden door de radiospot, die ontbrak in 2000 en in 2004 de helft van het budget voor bekendmaking uitmaakte.

Tabel 3 – Verhouding tussen kostprijs en voor- of nadelen van de bekendmaking.

	KOSTPRIJS	VOOR- EN NADELEN
<i>Opmaak en drukwerk voorontwerp</i>	€ 40.692,63	Moeilijke leesbaarheid door hoog technisch gehalte (3/4 ^{de} van deelnemende burgers is hoger opgeleid); dit probleem wordt enigszins opgevangen door een samenvattende brochure
<i>Verzending voorontwerp aan gemeenten, bibliotheken...</i>	€ 13.974	Impact onbekend ²⁰
<i>Vertaling voorontwerp: Duits, Frans en Nederlands</i>	€ 13.866	Zeer weinig Duitstalige reacties (0,1% of 1 respondent); oververtegenwoordiging van Franstalige reacties t.o.v. de Nederlandstalige (respectievelijk 58,8% en 41,1%)
<i>Affiche en advertenties in de pers</i>	€ 109.738,32	Informatiebron bij 21,1% van de participanten
<i>Radiospot</i>	€ 309.393,1 (helpt van budget voor bekendmaking)	Goed medium om bevolking te bereiken (informatiebron bij 42,9% van de participanten)
<i>22 conferenties</i>	€ 7.426	Weinig belangstelling
<i>Subsidies organisaties en pers</i>	€ 92.317	75 conferenties, maar weinig gegevens over de belangstelling ervoor
<i>Vormingswerk</i>	€ 7.269,18	Onvoldoende informatie beschikbaar
<i>Website en cd-rom</i>	cd-rom: € 16.819 website: kostprijs onbekend	De meeste reacties kwamen elektronisch binnen (75,7%); weinig aantrekkelijke website en qua stijl en boodschap niet afgestemd op radiospot; website is informatiebron bij 12,5% van de participanten; kostprijs van cd-rom niet in verhouding tot aantal reacties via dit formulier; medium moeilijk toegankelijk voor kansarme bevolking
TOTALE KOSTPRIJS VAN DE BEKENDMAKING	€ 611.495,97	Hogere kostprijs dan in 2000 (€ 386.636,84), voor minder reacties (805 versus 1887); hoge kostprijs per reactie (€ 759,62)

²⁰ De reden hiervoor is dat bij deze informatiebron in de vragenlijst bij de consultatie niet werd opgenomen als mogelijk alternatief. De deelnemers konden deze optie bijgevolg niet aanduiden. De toezending van het voorontwerp aan gemeenten en bibliotheken is een wettelijke verplichting.

2.3.4. DALING VAN HET AANTAL REACTIES

Ten opzichte van de raadpleging omtrent het eerste Federaal Plan is het aantal reacties bij de tweede consultatie aanzienlijk gedaald (van 1.887 naar 805 reacties). Hoewel er geen eenduidig antwoord kan gegeven worden op de vraag waarom er de tweede keer minder reacties waren, leverde de analyse van de Task Force Duurzame Ontwikkeling (TFDO) een aantal suggesties op voor **mogelijke oorzaken**: burgers twijfelen of de overheid hun mening wel ernstig neemt, het beleid inzake duurzame ontwikkeling heeft nog maar weinig opzienbarende successen geboekt, de bevolking ontving geen informatie over de implementatie van het eerste plan, consultatiemoedigheid, moeilijke toegankelijkheid van het raadplegingsinstrument en een verkleind draagvlak voor het beleid inzake duurzame ontwikkeling (Delbaere et al., 2005). Het is echter onduidelijk welk van deze oorzaken doorslaggevend was bij deze consultatie.

2.3.5. GEPERCIPIEERDE EN REËLE IMPACT VAN DE RAADPLEGING

Een belangrijk knelpunt in de consultatie is de mate waarin de burger erop kon vertrouwen dat zijn of haar inbreng invloed zou uitoefenen op het beleid inzake duurzame ontwikkeling. De vaststellingen dat 40% van de maatregelen van het voorontwerp van het tweede Plan ook al in het Federaal Regeerakkoord stond en dat het document – alvorens het werd voorgelegd aan de bevolking – reeds op een aantal punten aangepast werd door een Interkabinettenwerkgroep (IKW) geven de indruk dat het ontwerp sowieso zou uitgevoerd worden. Een **politieke toetsing** van het document – zoals deze door de IKW – vóór aanvang van de consultatie is volgens de FRDO essentieel om een politiek draagvlak te creëren, aangezien de bevolking er dan op kan vertrouwen dat de voorstellen in het Plan ook effectief uitgevoerd zullen worden (Federale Raad Duurzame Ontwikkeling, 2003). Op dit vlak stelde zich een probleem bij de raadpleging omtrent het eerste federaal plan. Omdat dit plan op voorhand geen politieke toetsing onderging, gaven veel burgers in de raadpleging de opmerking dat men het voorontwerp, opgesteld door ambtenaren, ‘politiek’ niet kon plaatsen.

Toch blijft de vraag hoe een dergelijk politiek engagement zich verhoudt tot de resultaten van de consultatie. Wanneer dit zich beperkt tot het bepalen van algemene krachtlijnen en prioriteiten voor de toekomst waarbinnen de maatschappij kan discussiëren, kan dit enkel toegejuicht worden. Zo kan men bijvoorbeeld een krachtlijnennota of een

discussienota – en niet het volledige plan – ter goedkeuring voorleggen aan de regering, waardoor er in een vroeg stadium een politiek draagvlak ontstaat (Dries, 2003). In de tweede raadpleging omtrent het Federaal Plan Duurzame Ontwikkeling ging men echter een stap verder, en werd het volledige plan voorgelegd aan een IKW. Het problematische karakter hiervan blijkt uit verschillende reacties, waarin burgers aangeven dat ze twijfels hebben over de zin van een consultatie *“wanneer het voorontwerp reeds een consensusdocument is waarover een politiek akkoord bestaat”*. Een consultatie bij de bevolking is immers enkel van nut als er nog een zekere beleidsvrijheid bestaat. Indien dit ontbreekt, volstaat informatievoorziening. Ook de sterke relatie tussen het Federaal Regeerakkoord en het Plan lokte negatieve reacties uit. Men wees erop *“dat het Federaal Plan niet gebaseerd zou moeten zijn op het Regeerakkoord, maar dat het Regeerakkoord daarentegen haar basis zou moeten vinden in het Federaal Plan, dat overigens meer zou moeten getuigen van een langetermijnvisie”* (Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling, 2005).

Nog problematischer is het feit dat een aantal van de voorgestelde maatregelen van het tweede Plan al geïmplementeerd werd vooraleer de respons op de raadpleging verwerkt was. Terecht geeft de TFDO dan ook aan dat *“om een zinvol participatieproces mogelijk te maken het noodzakelijk is dat een voorontwerp niet gaat over al besliste maatregelen. Het moet ook de ruimte laten om het beleid nog bij te sturen”* (Delbaere et al., 2005). Ook de Federale Raad Duurzame Ontwikkeling geeft het advies dat *“de overheid moet vermijden om ‘alibi-consultaties’ te houden”* (Delbaere et al., 2005). Wanneer de raadpleging voornamelijk handelt over besliste zaken is ze in feite overbodig, omdat het doel ‘informereren’ en niet ‘consulteren’ is.

Het is ten slotte ook belangrijk om tijdens of na de consultatie de nodige **feedback** te geven aan de participerende en niet-participerende burgers. Dit is belangrijk om hen naar de toekomst toe te stimuleren om opnieuw/wel deel te nemen. Een dergelijke terugkoppeling houdt een vorm van erkenning en waardering in ten aanzien van de burger, wat motiverend kan werken. Bovendien wordt de burger dan ook geïnformeerd over de impact van zijn of haar inbreng. Positief in dit verband is dat er bij de tweede raadpleging een document verscheen met een volledige weergave van de aanpassingen aan het voorontwerp. Dit is het ‘Overwegingsdocument betreffende reacties op de raadpleging in verband met het tweede Federaal Plan inzake Duurzame Ontwikkeling 2004-2008’ dat de wijzigingen tussen het

voorontwerp en het uiteindelijke plan weergeeft. Uit dit document blijkt dat er nog hard gesleuteld is aan de structuur en aan de maatregelen (Delbaere et al., 2005; Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling, 2005). Er is wel verbetering mogelijk qua lay-out, leesbaarheid en toegankelijkheid. Om de burger de nodige feedback te geven zou een overzichtelijke synthese van de belangrijkste reacties en wijzigingen aan het voorontwerp een betere optie zijn.

2.3.6. CONCLUSIES

De eerste belangrijke conclusie uit bovenstaande evaluatie is dat men bij het aanvatten van een interactief beleidsproces duidelijk één of meerdere specifieke doelstellingen en doelgroepen moet bepalen. Deze beslissing geeft immers richting aan het verloop van de participatie. Indien de gehanteerde technieken en methodieken duidelijk afgestemd zijn op de doelstellingen, kan men erin slagen om de baten te maximaliseren en de kosten zoveel mogelijk te beperken. Een ander belangrijk aandachtspunt is het geven van feedback tijdens en na het participatieproces. De terugkoppeling kan betrekking hebben op diverse aspecten, met name de aard van de reacties, de mate waarin deze invloed hebben uitgeoefend, maar ook de uiteindelijke beleidsbeslissingen. Deze fase van het interactief beleid moet grondig uitgewerkt worden, aangezien het een belangrijke factor is in de motivatie van de burger om in de toekomst nogmaals te participeren aan gelijkaardige initiatieven.

HOOFDSTUK 3 DE PARTICIPATIEKLOOF

3.1 ALGEMENE SITUERING

Een klassieke vaststelling in onderzoek naar participatie is dat **‘de participant’ niet representatief is voor de bevolking** of het doelpubliek als geheel. Er is sprake van representativiteit als de deelnemers een goede afspiegeling vormen van de populatie voor wat betreft de relevante kenmerken. Welke kenmerken relevant zijn hangt af van de concrete beleidscontext. Bij participanten wordt doorgaans een vertekening vastgesteld qua opleidingsniveau, geslacht en leeftijd. Hoger opgeleide mannen zijn relatief het meest actief in beleidsparticipatie. Dat blijkt ondermeer uit de ‘Citizen Participation Study’ – een grootschalig onderzoek in de VS – waarin men in drie grote fasen²¹ de participatiegraad van diverse bevolkingsgroepen in kaart wilde brengen en op zoek ging naar mogelijke verklaringen voor de vastgestelde verschillen (Brady, Schlozman & Verba, 1999; Brady, Verba & Schlozman, 1995; Verba, 2003). Bovendien wordt door talloze onderzoekers onderstreept dat inkomen, socio-economische status en etniciteit eveneens een rol spelen (Burns, Schlozman & Verba, 1997; Bennett & Bennett, 1986; Conway, 1991; Milbrath & Goel, 1977; Verba & Nie, 1972). Naast deze achtergrondkenmerken kunnen ook attitudes, houdingen en opinies invloed uitoefenen op de participatiebereidheid (Van de Peppel & Prummel, 2000).

Ander Amerikaans onderzoek leidde tot gelijkaardige resultaten. Zo kwam Geul tot de vaststelling dat de samenstelling van het participierend publiek sterk vertekend is. Vooral gesetelde, hoogopgeleide en welvarende ‘middle to upper-class individuals’ namen deel aan inspraakinitiatieven (Geul, 1999). In Canada kwam men ook tot deze conclusie naar aanleiding van een casestudy in de stad Saint John waarin het deelnameprofiel onderzocht werd bij een burgerconsultatie²² over belangrijke beslissingen inzake de belastingen van het jaar 2002 (Culver & Howe, 2004). Hieruit bleek dat 40% van de deelnemers een universitair diploma had (t.o.v. 11% in de reële populatie) en dat 13% niet over een diploma secundair onderwijs beschikte (t.o.v. 38% in de reële populatie). Qua leeftijd waren vooral de jongere

²¹ 1^e fase in 1989 (15.053 telefonische interviews) – 2^e fase in 1990 (2.517 respondenten in follow-up survey) – 3^e fase in 1995 (609 telefonische interviews met respondenten uit 2^e fase).

²² Aantal respondenten: 317 personen op een populatie van 70.000 (0,45%).

bewoners (20-29 jaar) ondervertegenwoordigd in vergelijking met de oudere bevolking (40-59 jaar). Wat het geslacht betreft waren de mannen in de meerderheid (61,37% versus 38,63%). Europees onderzoek bevestigt deze resultaten. Illustratief hiervoor is het onderzoek²³ in 1998 in Oldenzaal (gemeente in Twente, NL) naar de bereidheid van de burgers om deel te nemen aan interactieve beleidsprocessen. De deelnamebereidheid was – zoals verwacht – het meest uitgesproken bij hoog opgeleide mannen (van de Peppel & Prummel, 2000). Bij een recente consultatie over het voorontwerp van het Vlaams Milieubeleidsplan werd er ook een vertekening vastgesteld voor wat betreft het opleidingsniveau van de deelnemers. Hoger opgeleiden waren duidelijk oververtegenwoordigd (Dries, 2003). Van degenen die deelnamen aan de VRT-enquête (2005)²⁴ was meer dan de helft (53,8%) hoog opgeleid. Bovendien waren de mannen met 82,9% overtuigend in de meerderheid²⁵. Ook het onderzoek ‘Burgers in Vlaamse grootsteden’ – dat ondermeer peilde naar de mate van burgerparticipatie in lokale besluitvorming (in Gent, Brugge en Antwerpen) – leidde tot de conclusie dat mannen meer participeren dan vrouwen (41,6% versus 32,7%) en dat de participatiegraad van laaggeschoolden veel lager is dan die van hooggeschoolden (22,1% versus 47,2%). De participatiegraad stijgt in de drie onderzochte steden ook naarmate het inkomen toeneemt, met name van 28,7% bij degenen die een laag inkomen hebben tot 47,6% bij de hoge inkomensgroepen (Verlet, Reynaert & Devos, 2005).

Een tweede vaststelling is dat inspraakinitiatieven vooral deze personen tot actie oproepen die op andere terreinen in de samenleving, zoals het verenigingsleven en belangenorganisaties, al actief participeren. Dit verschijnsel werd reeds in 1974 door Jolles vastgesteld: “*De inspraak (...) brengt geen andere categorieën personen in het veld van de politiek binnen dan die welke in onze samenleving reeds veel eerder de weg daarheen door vorming én sociale participatie gevonden hadden*” (Jolles, 1974). **Zelfselectie** zorgt er vaak voor dat de minder mondige, laag opgeleide en in eerste instantie minder geïnteresseerde belanghebbenden niet onmiddellijk zullen ingaan op participatie-initiatieven (Berveling, 1998). In Amerikaans onderzoek wordt vrijwel zonder uitzondering steeds opnieuw vastgesteld dat de participanten vooral uit

²³ Er namen 454 respondenten deel.

²⁴ Zie: <http://vrt.vlaanderen.be>.

groepen komen of individuen zijn die voordien ook al actieve betrokkenheid toonden, zoals vertegenwoordigers van georganiseerde belangengroepen en representanten van andere overheidsorganen (Geul, 1999). De onderzoekers van de hierboven beschreven Canadese casestudy verwijzen naar een gelijkaardige vertekening. Van de deelnemers aan de raadpleging was 50% reeds actief betrokken bij het overheidsgebeuren – wat meer dan het dubbel is in vergelijking met de reële populatie – en had 38% al eens eerder (meestal meerdere malen) deelgenomen aan publieke consultaties (Culver & Howe, 2004). In het eerder vermeld onderzoek ‘Burgers in Vlaamse grootsteden’ bleek het lidmaatschap aan een vereniging²⁶ ook een belangrijk effect te hebben. Er werd met name vastgesteld dat 45,7% van diegenen die lid zijn van één of andere vereniging actief participeerde aan de besluitvorming, tegenover slechts 29,5% van hen die geen lid zijn (Verlet et al., 2005).

Het is dus steeds hetzelfde profiel burger dat participeert. Zo ontstaat een participatiekloof tussen zij die niet, en zij die veel, en steeds meer, participeren. De Amerikaanse socioloog Robert Merton noemde dit het **Matteüs-effect**²⁷: *“Wie toch al veel heeft, krijgt ook veel, en wie al maar weinig heeft krijgt ook weinig”* (Merton, 1974). Herman Deleeck paste dit principe toe op het sociaal beleid, en stelde vast *“dat er in de samenleving bepaalde mechanismen werkzaam zijn die maken dat de voordelen van het sociaal beleid, verhoudingsgewijze en tendentieel, meer toevloeien aan de hogere sociale groepen dan aan de lagere”* of met andere woorden *“bepaalde maatregelen, die erop gericht zijn de kloof tussen arm en rijk te verkleinen vergroten deze kloof structureel omdat ze de neiging hebben vooral diegenen die al iets ‘hebben’ te bevoordelen”* (Deleeck, Cantillon & Huybrechts, 1983). Toegepast op beleidsparticipatie verhogen participatie-initiatieven doorgaans vooral de bereidheid tot deelname aan beleidsontwikkeling van burgers die sowieso al actief zijn in de samenleving.

Het Matteüs-effect leunt nauw aan bij de vaststelling dat de drempel tot beleidsparticipatie voor **leden van een belangengroep** vaak lager is dan voor de individuele, niet-

²⁵ Deze Vlaamse voorbeelden van participatie worden in het volgende hoofdstuk meer gedetailleerd besproken.

²⁶ Dit effect gold niet bij vakbondslidmaatschap.

²⁷ Naar het evangelie volgens Mattheüs (Mt. 25: 29-30): *“Want iedereen die heeft, krijgt nog meer en heeft overvloed. Maar wie niets heeft, hem zal wat hij heeft, nog worden afgenomen.”*

georganiseerde burger. Uit onderzoek in de VS bleek dat de samenstelling van het participerend publiek sterk vertekend is, omdat het merendeel bestaat uit vertegenwoordigers van georganiseerde belangengroepen en overheidsorganen. Wat betreft de meest klassieke vorm van politieke participatie, namelijk het stemgedrag, concludeerde Olson (VS) dat *“participation in truly voluntary associations is positively and somewhat strongly related to voting turnout, regardless of the nature of the organization”* (Olson, 1977). Uit Nederlands onderzoek begin jaren '90 kunnen gelijkaardige conclusies getrokken worden. Men kwam tot de vaststelling dat politieke en maatschappelijke participatie gelinkt zijn aan electorale participatie. Voor elke vorm van participatie gold immers dat stemmers er frequenter gebruik van maakten dan anderen, zelfs na het invoeren van controlevariabelen als geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en gezinsinkomen. Aan dit onderzoek werden twee belangrijke conclusies verbonden: (1) *“Juist doordat mensen de waarde van democratische besluitvorming hebben leren inzien in allerlei organisaties, zullen ze ook een grotere kans hebben om deel te nemen aan verkiezingen”* en (2) *“Het is een bevestiging van het vermoeden dat bepaalde delen van de bevolking nauwelijks betrokken zijn bij de besluitvorming”* (Van Deth, 1992). De relatie tussen participatiebereidheid en lidmaatschap aan een maatschappelijke organisatie kan volgens Geul ondermeer verklaard worden door financiële en sociale belemmeringen bij individuele burgers (Geul, 1999). Belangengroepen vervullen overigens een dubbele functie in de contacten tussen overheid en burger. Enerzijds leveren ze informatie aan het bestuur over de wensen en problemen die leven bij haar leden, en anderzijds worden deze organisaties vaak betrokken bij de uitvoering van het overheidsbeleid. In die zin bieden ze *“sociale kaders waarbinnen de burger kan deelnemen aan de besluitvorming”* (Van Deth, 1992).

3.2 'RESOURCES' ALS VERKLARING?

Hoewel in de meeste democratische landen aan elke burger²⁸ het recht toe komt om deel te nemen aan allerhande participatie-initiatieven, blijkt uit internationaal onderzoek naar de gebruikers- en participatieprofielen dat er een duidelijke stratificatie bestaat binnen de bevolking, en dit voor wat betreft opleiding, geslacht, leeftijd, inkomen, socio-economische

²⁸ Vaak maakt men een uitzondering voor personen met een strafrechtelijke veroordeling.

status en etniciteit. Doorgaans wordt verwezen naar het gebrek aan noodzakelijke ‘resources’ of hulpbronnen – waaronder tijd, geld en specifieke vaardigheden of ‘civic skills’ als verklaring voor de lage participatiegraad van bepaalde groepen in de samenleving (Verba, 2003).

‘Civic Skills’ kunnen op verschillende manieren gemeten worden. Doorgaans wordt een onderscheid gemaakt tussen vaardigheden die men op jonge leeftijd verwerft en vaardigheden die men als volwassene ontwikkelt. Het opleidingsniveau, verbale capaciteiten en de taal die men thuis spreekt zijn al van op jonge leeftijd van invloed. Volwassenen kunnen hun ‘civic skills’ verder ontwikkelen door allerhande activiteiten als het schrijven van brieven, deelname aan meetings waar beslissingen worden genomen, het plannen van meetings of het voorbereiden en geven van presentaties (Brady et al., 1995). Onderwijs werkt hier op twee manieren. Hoe hoger het opleidingsniveau, hoe meer kans men krijgt om tijdens de opleiding communicatieve en persoonlijke vaardigheden te ontwikkelen én hoe meer kans men heeft om als volwassene op een hoge positie terecht te komen waar de verworven vaardigheden verder ontwikkeld kunnen worden (Verba, Schlozman, Brady & Nie, 1993; Schlozman, Burns & Verba, 1994). Daarnaast verloopt de invloed van onderwijs op participatie nog via de gunstige effecten ervan op de toegang tot informatie, morele waarden en het opbouwen van netwerken (Verba, 2003). *“Those who have an opportunity to do these things in a nonpolitical setting would, presumably, be more willing and able to do them in a political context”* (Brady et al., 1995). Dit blijkt uit Amerikaans onderzoek, waarin men een vergelijking maakte in participatiebereidheid van personen die al of niet hoger onderwijs volgden. Hoger opgeleiden²⁹ hadden dubbel zoveel contact met overheidsinstellingen (als middel om hun politieke stem te laten horen) en waren tweemaal meer actief als ‘community activist’ (Verba, 2003). Onderwijs wordt in sociaalwetenschappelijk onderzoek dan ook beschouwd als de beste voorspeller van vaardigheden die nodig zijn bij burgerparticipatie (Verba, Schlozman & Brady, 2002; Verba, Schlozman, Brady & Nie, 1990). ‘Civic skills’ kunnen echter ook verworven, gestimuleerd en ontwikkeld worden door lidmaatschap aan niet-politieke organisaties of verenigingen (Schlozman et al., 1994). *“Particular sorts of public places in the community (religious organisations, clubs, self-help and mutual aid*

²⁹ Hiermee worden personen bedoeld die hoger onderwijs gevolgd hebben, of ze nu wel of geen diploma behaalden.

societies, reform groups, neighbourhood, civic and ethnic groups...), what we call free spaces, are the environments in which people are able to learn a new self-respect, a deeper and more assertive group identity, public skills, and values of cooperation and civic virtue. Democratic action depends upon these free spaces, where people experience a schooling in citizenship and learn a vision of the common good in the course of struggling for change” (Evans & Boyte, 1992).

De **hulpbron geld** is vooral van belang voor participatie via een financiële bijdrage aan politieke campagnes of andere initiatieven. Personen met een hogere sociaal-economische status of een hoger opleidingsniveau zijn hier bevoordeeld. Zo blijkt uit Amerikaans cijfermateriaal dat personen die hoger onderwijs volgden twaalf maal meer geld geven aan politieke doeleinden dan lager geschoolden (Verba, 2003). Daarnaast blijkt uit onderzoek dat ook vrouwen op dit vlak minder actief zijn dan mannen (Schlozman et al., 1994).

Hoewel het verband tussen **vrije tijd** en participatie op het eerste zicht logisch lijkt, is de relatie toch niet zo eenduidig. Uit onderzoek blijkt dat de beschikbare tijd wel een significant effect heeft op de hoeveelheid tijd die men besteed aan participatie, maar niet op het feit dát men participeert (Schlozman et al., 1994). Het beschikken over vrije tijd heeft dus – in vergelijking met het opleidingsniveau – slechts een minimale invloed op participatie (Burns et al., 1997).

Bepaalde groepen in de samenleving slagen er niet in om te participeren aan het beleid, wegens gebrek aan de nodige ‘resources’. Zij missen hierdoor een aantal kansen om op een volwaardige manier invloed te kunnen uitoefenen op beleidsbeslissingen, en zijn dus **kans-arm**. Doorgaans worden hun belangen wel behartigd door maatschappelijke organisaties, zoals het ‘Vlaams Netwerk van verenigingen waarin armen het woord nemen’ of ‘Samenlevingsopbouw Vlaanderen’. In deze organisaties worden (kans)armen echter vaak vertegenwoordigd door niet-(kans)armen, omdat (kans)armen nog vaak gekwalificeerd worden in termen van ‘nog niet’: *“Nog niet in staat om assertief en constructief te vergaderen, nog niet in staat om inzicht te verwerven in het ingewikkelde financiële kluwen van een organisatie, nog niet in staat om het eigen belang te overstijgen ten voordele van het algemeen belang...”* (Van den Eeckhaut, 2004). Als dergelijke organisaties de participatie van ‘groepen met minder behartigde belangen’ willen stimuleren, is het aangewezen om de doelgroep ook de kans te geven om binnen de belangengroep zelf actief te zijn. *“Als we van*

een overheid verwachten dat zij de participatie van onze doelgroep ernstig neemt, hoeveel te meer moeten wij dan niet bereid zijn om bijzondere inspanningen te leveren als het onze eigen verenigingen betreft” (Van den Eeckhaut, 2004). Op die manier garandeert men dat de bekommernissen van de doelgroep centraal staan en dat men de voeling met de ‘roots’ niet verliest. Een dergelijke aanpak vergt echter individuele ondersteuning van de participerende doelgroep via persoonlijk contact, respect en aandacht voor praktische zaken als de moeilijkheidsgraad van de discussie en de geografische bereikbaarheid van vergaderingen (X, 2004).

Het beschikken over de nodige ‘resources’ resulteert echter niet steeds in het daadwerkelijk participeren, omdat ook factoren als onwetendheid en onverschilligheid meespelen. In de ‘Citizen Participation Study’ (VS) spreekt men daarom over drie mogelijke antwoorden op de vraag waarom mensen NIET participeren aan het beleid: **“they can’t, they don’t want to or nobody asked”**. ‘They can’t’ verwijst naar de genoemde hulpbronnen, ‘they don’t want to’ duidt op een afwezigheid van engagement en ‘nobody asked’ houdt verband met het rekruteren van participanten (Brady et al., 1995). Motivatie om deel te nemen aan het beleid speelt dus eveneens een cruciale rol. Van Gunsteren wijst hier treffend op: *“Wie ooit zelf geprobeerd heeft een inzamelingsactie, een protestmars of een buurtvergadering te organiseren weet hoe ontzettend moeilijk het is om mensen mee te krijgen. Mensen zitten blijkbaar liever thuis voor de buis dan actief op te komen voor hun belangen en zich in te zetten voor een gemeenschappelijk doel”* (Van Gunsteren, 1992). Ook Dewachter merkt dit op: *“Ongetwijfeld hebben burgers ook schuld aan hun geringe politieke belangstelling, kennis en inzicht”* (Dewachter et al., 2002). Het probleem is echter dat de overheid, die communicatie met de burger op gang tracht te brengen, vaak te snel de conclusie trekt dat de doelgroep niet geïnteresseerd of gemotiveerd is, zonder oog te hebben voor dieper liggende oorzaken zoals een gebrek aan vaardigheden, ‘informatieoverload’ en het overwoekerd zijn door andere problemen (Mestiaen, 2002a). Toch staan beide factoren – motivatie en hulpbronnen – niet volledig los van elkaar, daar de aanwezigheid van ‘resources’ een motiverende werking kan hebben (Verba et al., 2002).

Daarnaast speelt ook nog het bijkomend effect dat burgers die al beschikken over de nodige hulpbronnen om te participeren – en dus vaker spontaan participeren – ook vaker worden gevraagd of gerekruteerd om actief te worden in het politieke leven. *“The process of self-*

selection and selection by others reinforce each other; because recruiters select on the basis of criteria that matter for spontaneous activity, those brought into politics by recruiters reproduce in exaggerated form the traits characteristic of activist” (Brady et al., 1999). Omdat bij rekrutering grotendeels dezelfde factoren meespelen als bij zelfselectie, versterken beide processen elkaar.

Naast de invloed van hulpbronnen, motivatie en rekrutering hebben nog andere factoren een invloed op de bereidheid van burgers tot beleidsparticipatie. Zo is de deelnamebereidheid hoger naarmate het beleidsdomein of –thema een groter raakvlak heeft met het dagelijkse, particuliere leven en de (woon)omgeving (Geul, 1999). Daarenboven brengt participatie kosten met zich mee, zodat burgers er in sommige situaties verstandig aan doen om zich afzijdig te houden. Mogelijke kosten zijn tijdverlies, gemiste alternatieve tijdsbestedingen en frustraties die men erbij kan oplopen³⁰ (Geul, 1999). Een bijkomend probleem bij duurzame ontwikkeling is dat het onvoldoende ‘spektakelwaarde’ heeft. De media worden er zelfs enigszins door afgeschrikt, omdat men het onderwerp beschouwt als te abstract, te verward en te moeilijk. Als duurzame ontwikkeling al in beeld wordt gebracht gebeurt dit vaak op een geïsoleerde wijze zonder te verwijzen naar het globale kader. Dit is jammer omdat media-aandacht, volgens de FRDO, een *“onontbeerlijke hefboom is om de publieke opinie te sensibiliseren”*. Het maatschappelijk draagvlak dat zo ontstaat kan een belangrijke stimulans geven aan de participatie van de burger aan het beleid (FRDO, 1994a-2004a).

3.3 ‘THE DIGITAL DIVIDE’

Naast de participatiekloof bestaat er ook een digitale kloof. Hoewel de gevolgen van de informatisering en digitalisering overwegend positief zijn (vb. mogelijke creatie van extra arbeidsplaatsen en een meer comfortabel leven door nieuwe toepassingen), is er ook een keerzijde. Bepaalde groepen in de samenleving dreigen immers uit de boot te vallen doordat ze niet of slechts in beperkte mate toegang hebben tot nieuwe technologieën, zoals internet en informatica, of omdat ze niet beschikken over de noodzakelijke vaardigheden en kennis om er

³⁰ Bijvoorbeeld als de inbreng van de burger weinig of geen effect heeft op de uiteindelijke beleidsbeslissing.

optimaal gebruik van te kunnen maken. “Paradoxaal genoeg droegen die technologieën – oorspronkelijk bestemd om uitwisselingen te vergemakkelijken en mensen dichterbij elkaar te brengen – er toe bij dat er een kloof tot stand kwam tussen wat men doorgaans de ‘info-rijken’ en de ‘info-armen’ noemt”³¹.

Een eerste vaststelling wat betreft het digitale verkeer in België, is dat het aantal personen dat het internet gebruikt tussen 1997 en 2004 **drastisch is toegenomen**. In 1997 stelde het NIS³² vast dat 500.000 personen of 4,9% van de totale bevolking minstens één maal per maand gebruik maakte van internet. In 2004 is dit gestegen naar 4,2 miljoen inwoners of 49%³³. Ook het aantal gezinnen met internetaansluiting steeg fors in de periode 1999–2001, namelijk van 12% tot 36,4%. In 2004 beschikten bovendien al drie op vier van die gezinnen (77%) over een snelle internetverbinding, terwijl een harde kern van 65.915 residentiële gebruikers nog steeds een betalende inbelverbinding gebruikte³⁴. In 2001 beschikte reeds 93% van de bedrijven over een internetaansluiting.

³¹ Voormalig minister van Economische Zaken en Wetenschappelijk Onderzoek, Charles Picqué, in een toespraak naar aanleiding van een workshop over de digitale kloof, op 28 maart 2001. Zie: http://www.internetjournalistiek.be/dossiers/detail_kloof.php?nieuwsid=89.

³² Het voormalig NIS of Nationaal Instituut voor de Statistiek is nu de FOD Economie - Algemene Directie Statistiek. Zie ook: http://statbel.fgov.be/figures/d75_nl.asp#2.

³³ Enkel gezinnen met een telefoonaansluiting werden onderzocht; bovendien werd het onderzoek gevoerd bij personen ouder dan 15 jaar.

³⁴ Bron: Nico Vandenabeele, ‘Drie op de vier gezinnen surfen op breedband. Meer dan twee miljoen internetaansluitingen in België’, 2005, <http://zdnet.be/news.cfm?id=43582>.

Tabel 4 – Evolutie van het aantal internetgebruikers in België en Europa dat minstens één maal per maand internet gebruikt (NIS) ³⁵

	BELGIE		EUROPA	
	Aantal	Percentage	Aantal	Percentage
1997	500.000	4.9 %	19.450.000	5.2%
1998	800.000	7.8%	36.935.000	9.7%
1999	1.400.000	13.7%	56.932.000	15.2%
2000	3.000.000	29.3%	92.800.000	24.6%
2001	3.200.000	31.2%	118.000.000	31.2%
2002	3.400.000	33%	135.100.000	35.6%
2004	4.200.000	49%	/	/

De European Social Survey (ESS) – dat een initiatief is van de Europese Commissie, the European Science Foundation en wetenschappelijke organen in de afzonderlijke lidstaten – leidde tot gelijkaardige resultaten voor België³⁶. In 2004 maakte 43,9% van de respondenten minstens één maal per week gebruik van internet en had twee derde van de bevroagden (67,1%) thuis of op het werk internettoegang³⁷.

Tabel 5 – European Social Survey: het internetgebruik in België (2004)

	Aantal	Percentage
<i>Geen toegang thuis / op het werk</i>	584	32.9 %
<i>Nooit</i>	273	15.4 %
<i>Minder dan 1 maal per maand</i>	39	2.2 %
<i>1 maal per maand</i>	31	1.7 %
<i>Enkele keren per maand</i>	70	3.9 %
<i>1 maal per week</i>	95	5.3 %
<i>Enkele keren per week</i>	223	12.6 %
<i>Elke dag</i>	461	26 %
<i>Totaal</i>	1776	100 %

Ondanks de toename van het aantal internetgebruikers en –aansluitingen zijn er toch nog veel burgers die het medium niet (kunnen) gebruiken. Om meer inzicht te verwerven in de

³⁵ De Belgische cijfers voor het jaar 2003 en de Europese cijfers voor het jaar 2004 werden niet gevonden. De Europese cijfers gelden voor de 15 oorspronkelijke lidstaten.

³⁶ In de 1^e ronde van de ESS namen 22 landen deel, waaronder de 15 oorspronkelijke EU-lidstaten, Noorwegen, Zwitserland, Israël en nog 4 landen met aanvraag voor lidmaatschap. In de 2^e ronde namen 23 landen deel. Zie: <http://www.europeansocialsurvey.org>.

samenstelling van deze groep, werd onderzoek gedaan naar het **profiel van internetgebruikers**. Uit een analyse van de Algemene Directie Statistiek van de FOD Economie (het voormalige NIS) – op basis van cijfers van InSites Consulting, de Faculteit Sociale Wetenschappen aan de K.U.Leuven, het Steunpunt Gelijkekansenbeleid aan de Universiteit Antwerpen en de Algemene Directie Statistiek van de FOD Economie – bleek dat er in 2004 op dit vlak weinig verschil was tussen mannen (55%) en vrouwen (45%). Vlaamse gezinnen beschikken duidelijk vaker over een internetaansluiting dan Waalse gezinnen (37% versus 14%). Verder daalt het internetgebruik met de leeftijd³⁸. Jongeren hebben op het gebied van ICT immers al een aanzienlijke voorsprong omdat ze de basisvaardigheden op school leren³⁹ (Dewachter et al., 2002). Daarnaast speelt het opleidingsniveau een belangrijke rol, daar 80% van de universitairers thuis toegang heeft tot het internet in vergelijking met 17% van de mensen zonder diploma. Het opleidingsniveau blijkt één van de meest bepalende factoren te zijn. Mogelijke verklaringen hiervoor zijn dat ICT-vaardigheden op school aangeleerd werden, dat de vertrouwdheid met ICT groter is naarmate de scholingsgraad toe neemt en dat de kans om er dagelijks mee geconfronteerd te worden (vb. in de job) eveneens hoger is⁴⁰. Hierbij aansluitend beïnvloedt het hebben van een job ook of men al dan niet beschikt over een internetaansluiting (64% van de mensen met een job versus 34% van de mensen zonder job). Deze laatste twee variabelen hebben bovendien een onrechtstreeks effect via het inkomen. Mensen met een laag inkomen vallen immers vlugger uit de boot, wellicht omdat informatietechnologie nog altijd niet echt goedkoop is.

³⁷ Deze cijfers zijn nog niet definitief.

³⁸ Leeftijd: 15-24 jaar (23%), 25-34 jaar (31%), 35-44 jaar (21%), 45-54 jaar (15%), 55-64 jaar (8%), 65+ (2%).

³⁹ Stefanie Van Ryssen, 'De digitale kloof: hoe, wat, waar en waarom?', 02/11/2003,

http://www.internetjournalistiek.be/dossiers/detail_kloof.php?nieuwsid=89; VRIND (Vlaamse Regionale Indicatoren), 2002, <http://aps.vlaanderen.be>.

⁴⁰ Ibid.

Tabel 6 – *Het profiel van internetgebruikers in België (2004, FOD Economie Algemene Directie Statistiek)*

	Internetgebruikers
<i>Geslacht</i>	
▪ Man	55%
▪ Vrouw	45%
<i>Woonplaats</i>	
▪ Vlaanderen	37%
▪ Wallonië	14%
<i>Leeftijd</i>	
▪ 15-24 jaar	23%
▪ 25-34 jaar	31%
▪ 35-44 jaar	21%
▪ 45-54 jaar	15%
▪ 55-64 jaar	8%
▪ 65+	2%
<i>Opleidingsniveau</i>	
▪ Universiteit	80%
▪ Geen diploma	17%
<i>Beschikken over een job</i>	
▪ Wel een job	64%
▪ Geen job	34%

Uit het onderzoek van Memori over ‘Overheid en doelgroepencommunicatie – casus Nederlandstalige kansarmen’ blijkt dat vooral **kansarmen** het in de huidige informatiemaatschappij niet altijd gemakkelijk hebben. Maatschappelijke, financiële, intellectuele en/of psychologische barrières zorgen ervoor dat de aangeboden informatie doorgaans moeilijk gevonden of begrepen wordt. Het *financiële aspect* van de informatiemaatschappij werd hierboven al vermeld en maakt het voor kansarmen moeilijk of onmogelijk om gebruik te maken van nieuwe informatie- en communicatiemogelijkheden. Initiatieven die enkel inspelen op dit knelpunt, zoals gratis internet in bibliotheken, zijn dus wel een eerste stap in de goede richting, maar schieten toch te kort door het bestaan van andere drempels. Zo vormt het gebrek aan vaardigheden om informatie te verwerven en te verwerken een aanzienlijke *intellectuele barrière*. *Psychologische drempels* kunnen ontstaan door diverse problemen, zoals een aantasting van het zelfvertrouwen door een weinig aantrekkelijke maatschappelijke situatie of de overtuiging dat ze de informatie tóch niet zullen begrijpen. De *maatschappelijke barrière* houdt tenslotte verband met de grote sociale afstand die kansarmen ervaren tussen hen zelf en de overheid of dienst, waardoor ze contact eerder

vermijden (Mestiaen, 2002a). Wanneer kansarmen dan toch uitzonderlijk gebruik maken van internet, betreft het vooral het opzoeken van informatie via zoekmachines als Yahoo!, AltaVista of Scoot! en niet het raadplegen van overheidssites. Internet wordt daarentegen vooral gebruikt in het kader van vrijetijdsbesteding of om te chatten (Mestiaen, 2002a; Mestiaen, 2002b).

Er is dus duidelijk sprake van een digitale kloof. Wanneer de nieuwe media – die voor bepaalde categorieën in de samenleving moeilijk of niet bereikbaar zijn – toch gebruikt worden in het kader van burgerparticipatie wordt de **democratische gelijkheid** van deze participatie aangetast. De digitale kloof hoeft echter geen probleem te zijn, indien gelijkheid of representativiteit niet nagestreefd worden bij een specifiek participatie-initiatief. Indien representativiteit echter wel van belang is, is het aangewezen om de diverse doelgroepen en hun capaciteiten op voorhand duidelijk in kaart te brengen. Men dient te weten welke kennis, deskundigheid, vaardigheid en motivatie bij de betreffende groep verwacht kunnen worden én of het eventueel mogelijk is om dit bij te sturen. Een tweede optie is een evenwichtige mediamix, bestaande uit een combinatie van innovatieve technieken – zoals elektronische reactie via internet of discussiegroepen op het web – en meer traditionele participatievormen waarbij de burger via brief kan reageren of kan deelnemen aan participatiebijeenkomsten (Culver & Howe, 2004). Internet is als medium het best aangepast voor informatievoorziening en meningvorming van een groot publiek over een onderwerp met een beperkte complexiteit (Van Dijk, 1999). Vervolgens is ook aangepaste communicatie met de deelnemers van belang en dit vanaf het begin. De deelnemers moeten op de hoogte zijn van de opzet, het verloop en het gebruik van de resultaten, zodat valse verwachtingen vermeden worden. Naar het einde toe dienen de resultaten en het gevolg dat eraan gegeven wordt duidelijk gecommuniceerd te worden via een mix van communicatiemiddelen. Om bepaalde moeilijk te bereikbare doelgroepen te sensibiliseren is het ten slotte belangrijk om de opzet en stijl aantrekkelijk te maken. Laagopgeleiden hebben bijvoorbeeld problemen met te abstracte teksten.

Ondanks deze bedenkingen zijn er **belangrijke voordelen** verbonden aan het medium ‘internet’. Het geeft de burgers de gelegenheid om te participeren op het tijdstip en de plaats van hun keuze (vb. werk, thuis, openbare gelegenheid), wat zorgt voor het faciliteren en verbreden van de participatie (Culver & Howe, 2004). Al in een vroege fase van de

besluitvorming kan een grote doelgroep tegelijkertijd worden voorzien van zeer veel informatie waarop onmiddellijk gereageerd kan worden. Het zorgt bovendien ook voor een mobilisatie van kennis en creativiteit. Volgens Van Dijk kan de participatie zelfs gelijkjer worden, omdat velen ongehinderd tegelijkertijd kunnen communiceren en omdat de eventuele anonimiteit mogelijke vooringenomenheid uitsluit. Zijn conclusie is dan ook dat het medium zorgt voor een groter potentieel bereik, hoewel dit niet altijd leidt tot een groter reëel bereik (Van Dijk, 1999).

3.4 HET OVERBRUGGEN VAN DE PARTICIPATIEKLOOF

Alvorens de vraag te stellen hoe de participatiekloof versmald of zelfs overbrugd kan worden, is het belangrijk om na te gaan of het überhaupt wel een probleem is en dus een oplossing vraagt. Verba geeft hierop een mogelijk antwoord: *“If some citizens opt not to take part in politics because they prefer to spend their time and money in other ways or because they do not care about public affairs, then there is less reason for concern if their views do not receive proportionate attention from political elites. But if they do not take part because they lack the resources that facilitate political activity, then these departures from the norm of political equality may pose a more serious challenge to democracy”* (Verba et al., 1993). Hij verwijst hiermee naar de vraag waarom burgers niet participeren. Als ze dit niet willen wegens een gebrek aan motivatie of interesse kan de overheid de kloof niet verkleinen tenzij door sensibiliseringscampagnes. Als bepaalde groepen in de samenleving echter niet in de mogelijkheid zijn om hun stem te laten horen is de situatie problematischer. Dan kunnen er in een democratische samenleving inspanningen geleverd worden om de **verschillen in de ‘startpositie’** weg te werken. Van Deth kwam tot een gelijkaardige conclusie naar aanleiding van onderzoek in Nederland: *“Indien het hier gaat om weloverwogen keuzen voor een zekere afzondering van allerlei sociale verbanden en betrokkenheid bij ‘publieke zaken’, is er weinig reden voor zorgen. De relatief geringe betrokkenheid bij politieke en maatschappelijke besluitvormingsprocessen kan echter ook een uiting zijn van **frustratie, onvrede en vervreemding**”* (Van Deth, 1992). In het laatste geval verdient de situatie meer serieuze aandacht.

Daarnaast moet men ook de **doelstelling van het interactief beleid** voor ogen houden. Volgens Berveling is representativiteit enkel noodzakelijk als het verwerven van draagvlak

het hoofddoel is. Heeft men echter het zoeken naar creatieve oplossingen op het oog, dan is gelijke participatie geen vereiste. Het betrekken van personen die niet direct betrokken zijn of die net een specifieke deskundigheid hebben opgebouwd op een bepaald gebied kan in deze situatie verfrissend en verhelderend zijn (Berveling, 1998; Pröpper & Steenbeek, 1998b). Van de Peppel en Prummel zijn het hier niet mee eens: *“Ook indien creatieve oplossingen worden gezocht is het van belang dat de gevonden oplossingsrichtingen voldoende variëteit bevatten en niet alle uit dezelfde hoek komen”* (van de Peppel & Prummel, 2000). Het grote gevaar van selectieve politieke participatie is volgens hen dat bepaalde opvattingen in de samenleving meer benadrukt en in de openbaarheid gebracht worden dan andere opvattingen, waardoor het beleid eenzijdig wordt beïnvloed. Er is dus duidelijk een gebrek aan eensgezindheid over de vraag of ongelijke participatie problematisch is. Deze tegenstelling blijkt ook uit de eerder besproken Canadese case-study. Daar de deelnemersgroep niet representatief was voor de totale populatie bestond er enerzijds de angst dat ze een ‘vocal minority’ zouden vormen tegenover een ‘taciturn majority’. Anderzijds vonden sommigen de ‘atypische groep’ beter geplaatst om kwaliteitsvolle informatie te verschaffen (Culver & Howe, 2004).

De kern van het debat is dat de participatiekloof in een democratische samenleving problematisch wordt als blijkt dat de belangen van de burgers die niet participeren op geen enkele manier worden behartigd. Toegepast op het beleidsdomein duurzame ontwikkeling kan verwezen worden naar de conferentie van Rio waar men tot de conclusie kwam dat de hele civiele maatschappij betrokken moet worden bij de beleidskeuzes. De vraag is dan echter: *“Wie vertegenwoordigt de civiele maatschappij?”* Er zijn diverse groepen in de samenleving die niet of nauwelijks (kunnen) participeren aan het debat inzake duurzame ontwikkeling, hoewel die in Agenda 21 toch vermeld staan als belangrijke actoren. Het betreft hier migranten, vrouwen, kinderen, jongeren, daklozen, mensen zonder papieren, werklozen en kansarmen (FRDO, 1994b-2004b). De vraag die gesteld moet worden is of hun belangen – ondanks hun gebrek aan participatie – toch behartigd worden door verkozen politici of belangengroepen. Verba spreekt zich hier negatief over uit en geeft aan dat elke groep in de samenleving andere thema’s op de politieke agenda plaats om te zorgen dat hun specifieke belangen optimaal behartigd worden. De ‘Citizen Participation Study’ bevestigt dit: de meer gegoede burgers vonden andere thema’s (vb. belastingen, overheidsuitgaven, milieu, onderwijs, sociale en internationale thema’s) belangrijker dan de minder gegoede groepen, die vooral de nadruk legden op enerzijds basisbehoeften als huisvesting, voeding en

gezondheidszorg en anderzijds veiligheid. Toch eindigt Verba met een positieve noot: *“Political equality is an important ideal. While it is true that we will not achieve it soon, this is no reason not to continue trying”* (Verba, 2003).

Hoewel er geen eensgezindheid bestaat over de vraag of ongelijke participatie problematisch is, is het toch interessant om na te gaan of en vooral hoe de kloof verkleind of overbrugd kan worden. Verba ontwikkelde hiervoor het ‘Civic Voluntarism Model’ (CVM), waarin hij de nadruk legt op drie maatregelen (Verba, 2003). In de eerste plaats kan men pogingen ondernemen om de **verschillen in sociaal-economische condities** die aanwezig zijn in de samenleving weg te werken of alleszins te verkleinen. Deze leveren immers de nodige hulpbronnen om te participeren. Als de ‘startpositie’ meer gelijk is zal de participatiekloof volgens hem ook versmallen. Hij geeft echter geen concrete suggesties over de vraag of en hoe dit moet gebeuren, enkel dat het een werk op lange termijn is. Het aanwakkeren van de **motivatie** van minder gegoede burgers om deel te nemen aan beleidsontwikkeling is een tweede mogelijkheid. Deze groep heeft immers vaak het gevoel dat ze toch niet niet over de nodige ‘resources’ beschikken om het beleid te beïnvloeden. De motivatie van ‘disadvantaged citizens’ om actief te zijn kan volgens Verba op twee manieren beïnvloed worden. Enerzijds kan dit door onderwijs, omdat dat de belangrijkste bron is van politieke motivatie. Uiteraard zijn de resultaten hiervan slechts zichtbaar op lange termijn. Anderzijds is ‘issue-based mobilization’ een mogelijkheid die zorgt voor resultaat op kortere termijn. Wanneer burgers enig persoonlijk, sociaal, religieus of ander voordeel zien in beleidsparticipatie, kan dit aanleiding geven tot een hogere deelnamebereidheid. Via doelgroepenanalyse kan men in kaart brengen welke ‘issues’ voor welke groep mensen belangrijk zijn (Verba, 2003). **Rekrutering** van die personen die normaal gezien niet gevraagd zouden worden om te participeren aan het beleid is een derde optie binnen het ‘Civic Voluntarism Model’.

Aan dit model kan nog toegevoegd worden dat de overheid kan **inspelen op andere motieven** van burgers om te participeren aan het beleid (Schlozman, Verba & Brady, 1995). Eerst moet dan wel in kaart gebracht worden welke motieven dit zijn. Dit gebeurt doorgaans via bevraging van de bevolking. De resultaten hiervan verwijzen echter niet noodzakelijk naar de echte redenen waarom burgers participeren, maar wel de redenen die ze er zelf voor aangeven. Toch is het belangrijk om deze redenen te kennen, omdat ze een rol spelen voor de

toekomstige participatie. De Amerikaanse ‘Citizen Participation Study’ leidde tot de volgende motieven⁴¹:

- *Materiële motieven*: job, promotie, hulp bij persoonlijk probleem, ontspannende activiteiten die de organisatie aanbiedt.
- *Sociale motieven*: samenwerken met anderen, erkenning van anderen, interessante en aangename bezigheid, geen ‘neen’ durven zeggen tegen degene die het vroeg.
- *Motieven die verband houden met goed burgerschap of ‘civicness’*⁴²: burgerplicht, verlangen om een bijdrage te leveren aan de gemeenschap.
- *Invloed uitoefenen op het overheidsbeleid*: dit was een belangrijker motief dan men verwachtte; het is immers irrationeel te denken dat de bijdrage van één burger het beleid zal beïnvloeden.

Een eerste bemerking bij dit onderzoek is dat het moeilijk is om retrospectief na te gaan welke motieven aan de grondslag van het gedrag liggen. Men zal in bepaalde gevallen eerder plausibele dan reële verklaringen geven. Sociale wenselijkheid in de antwoorden is een tweede probleem. In sociaal wetenschappelijk onderzoek moet men hier immers altijd rekening mee houden. Aangezien dit onderzoek gevoerd werd in de VS is het ten derde onzeker in welke mate de resultaten ook geldig zijn in België. Ten vierde dient men zich de vraag te stellen of en vooral hoe de overheid kan inspelen op deze motieven zodat burgers gestimuleerd of afgeremd worden om te participeren. Mogelijke initiatieven zijn het vergroten en het communiceren van de impact die burgers kunnen uitoefenen op het beleid, het voorzien van een vergoeding voor participatie (vb. vervoerskosten) en meer erkenning geven aan de inbreng van burgers via media-aandacht.

⁴¹ De resultaten zijn toepasbaar op verschillende soorten activiteiten: stemmen, meewerken aan campagne, financiële bijdrage, contact met vertegenwoordiger van overheid, protestactie, lidmaatschap aan lokale overheid, informele gemeenschapsactiviteiten, betrokkenheid bij een organisatie, kerkelijke activiteiten.

⁴² Meer risico op sociaal wenselijke antwoorden.

HOOFDSTUK 4 PARTICIPATIE OP DIVERSE BELEIDSNIVEAUS

Burgerparticipatie is mogelijk op alle beleidsniveaus. Ter illustratie wordt in dit hoofdstuk een overzicht gegeven van enkele recente participatie-initiatieven op Europees, federaal, regionaal, provinciaal en lokaal vlak. Deze lijst is niet exhaustief, maar bespreekt slechts een aantal praktijkvoorbeelden. Indien mogelijk wordt dieper ingegaan op de – al dan niet vertekende – samenstelling van de groep respondenten. Daarnaast worden ook de sterke en zwakke punten van de initiatieven kort besproken.

4.1 EUROPESE INITIATIEVEN

De Europese Commissie biedt via de **website ‘Your Voice in Europe’**⁴³ aan EU-burgers de mogelijkheid om een actieve rol te spelen in het Europese beleidsproces. Dit kan met name door deelname aan internetconsultaties over uiteenlopende thema’s waaronder duurzame ontwikkeling, onderwijs, milieu, onderzoek, technologie, interne markt, landbouw, enz. In bijlage wordt een tabel opgenomen die een globaal overzicht geeft van enkele relevante raadplegingen, met steeds de vermelding van het desbetreffende beleidsdomein, de tijdsperiode, de beoogde doelgroep en het aantal respondenten (individuele burgers en/of organisaties).

Hoewel deze tabel geen exhaustief overzicht geeft van alle consultaties is al meteen duidelijk dat er de afgelopen jaren opvallend veel elektronische consultaties⁴⁴ georganiseerd werden en dit voor sterk uiteenlopende beleidsdomeinen⁴⁵ en doelgroepen. Wat dit laatste betreft zijn sommige consultaties eerder gericht op specifieke stakeholders of bepaalde belanghebbenden (vb. consumenten of specifieke organisaties), terwijl andere bedoeld zijn voor het brede publiek. Opvallend is verder dat het aantal deelnemers erg varieert. Uit de 33 willekeurig geselecteerde voorbeelden varieert dit van 54 tot 11.587 deelnemers⁴⁶, met een

⁴³ Zie: http://www.europa.eu.int/yourvoice/index_en.htm.

⁴⁴ Er worden 33 consultaties weergegeven, georganiseerd in de periode 2002 – 2005.

⁴⁵ Ondermeer binnen volgende beleidsdomeinen werden consultaties georganiseerd: ‘milieu en landbouw’, ‘buitenlandse betrekkingen’, ‘onderzoek’, ‘onderwijs’, ‘ondernemingen’, ‘werkgelegenheid, sociaal beleid en interne markt’ en ‘algemene en institutionele aangelegenheden’.

⁴⁶ Er waren 54 deelnemers bij de consultatie over ‘Strengthening the EU-US Economic Partnership’ en 11.587 bij de consultatie over luchtvervuiling.

gemiddelde van 1.473. Ook de aard van de respondenten (individu of organisatie) is sterk afwisselend. In een aantal gevallen reageerden enkel organisaties en geen individuen, terwijl bij andere consultaties vooral individuele personen deelnamen. Al deze verschillen worden grotendeels bepaald door de doelgroep die men op het oog heeft, en de belangstelling van de bevolking voor het behandelde thema. Zo zijn milieu en voedselveiligheid thema's waarover men graag zijn mening kwijt wil, en waaruit de deelnemersgroep vooral bestaat uit individuele personen. In het beleidsdomein 'ondernemingen' richt men zich veeleer op bepaalde stakeholders zoals specifieke bedrijven, consumenten en producenten, en dus minder op het grote publiek. De toch aanzienlijke belangstelling voor de verschillende consultaties kan misschien verklaard worden door het feit dat men ervoor gekozen heeft om de burger in een erg vroeg stadium te bevragen. Er wordt geen quasi-afgewerkt beleidsplan voorgelegd waaraan bijna niets meer gewijzigd kan worden, maar men geeft de burger de mogelijkheid om binnen een brede beleidsruimte ideeën en beleidsopties aan te reiken die nadien het voorwerp uitmaken van politiek debat. Vroege beleidsparticipatie werkt motiverend, omdat er nog veel speelruimte is.

Hoewel dit initiatief van de Europese Commissie erg vooruitstrevend is op het vlak van burgerparticipatie, is volgende kanttekening toch op zijn plaats. Aangezien deze consultaties steeds via internet worden georganiseerd, wordt al onmiddellijk een aanzienlijk gedeelte van de bevolking uitgesloten door de '**digitale kloof**' in de samenleving. In nieuwe lidstaten stelt dit probleem zich doorgaans nog sterker. Uit gegevens van Eurostat – de dienst Statistiek van de Europese Unie – blijkt dat slechts 47% van de Europese bevolking tussen 16 en 74 jaar wel eens gebruik maakt van het internet. Bij de vergelijking tussen verschillende landen staan de Scandinavische landen aan de top. In Zweden was ruim 82% van de bevolking online, gevolgd door Denemarken met 76% en Finland (70%). Griekenland staat helemaal onderaan. Hier wordt internet slechts door 20% van de bevolking gebruikt⁴⁷ (Demunter, 2005; Vandenaabeele, 2005). Een **uitgebalanceerde mix van instrumenten** kan dit probleem echter min of meer compenseren. De Europese Unie deed reeds inspanningen op dat vlak. Tijdens het Belgisch voorzitterschap van de EU vond bijvoorbeeld de eerste 'Europese Ontmoeting

⁴⁷ Zie N. Vandenaabeele, 'Eén op twee Europeanen (niet) online. Belgische bedrijven scoren uitstekend', 2005, <http://zdnet.be/news.cfm?id=45630>.

van mensen die in armoede leven' plaats. Op deze eerste ontmoeting namen ongeveer 120 personen – waarvan het merendeel mensen die in armoede leven – uit 15 EU-lidstaten deel om te discussiëren over beleidsparticipatie van deze doelgroep (Goris, 2004). Nadien werd het initiatief opgevolgd door een tweede en derde ontmoeting. Ook het 'Stakeholder Forum on Sustainable Development in the EU' op 14 en 15 april 2005 is een interessant initiatief. Op dit Forum konden vertegenwoordigers van diverse maatschappelijke organisaties en andere belanghebbenden 'brainstormen' over de richting die de EU zou moeten inslaan om 'duurzame ontwikkeling' waar te maken (Europees Economisch en Sociaal Comité, 2005).

4.2 FEDERALE INITIATIEVEN

Op federaal niveau werden voor het beleidsdomein 'Duurzame Ontwikkeling' al twee consultaties georganiseerd in het kader van het Federaal Plan. Aangezien deze reeds eerder behandeld werden, wordt nu dieper ingegaan op twee andere initiatieven. Ten eerste het **'Copernicusplan voor de modernisering van de Federale Overheid'**, dat ook ter consultatie werd voorgelegd aan de bevolking. In mei 2000 ontvingen 8.200.000 Belgen, ouder dan 16 jaar, een uitlegbrochure over het plan met bijhorende vragenlijst via de Post. Met aandrang werden de burgers uitgenodigd om hierop te reageren: *"De vragenlijst geeft u de kans om uw mening over dit plan te geven. Bovendien kunt u aangeven wat u zelf belangrijk vindt en welke accenten het beleid moet leggen. Alle inwoners van België vanaf 16 jaar kunnen deelnemen. Laat van u horen, want uw mening telt"* (Dewachter et al., 2002). Hiervoor kreeg men van 1 tot 26 juni de tijd. Op 19 juli 2000 waren 757.810 enquêteformulieren binnengekomen. Men verwerkte slechts 660.880 formulieren, omdat er 36.930 voor of na scanning verworpen werden. Een vrij groot aantal reacties (60.000) werd echter helemaal niet gescand en dus ook niet geïntegreerd in de resultaten. De reden hiervoor is niet helemaal duidelijk. Wat betreft het aantal reacties kan deze consultatie een succes worden genoemd⁴⁸. Omdat men niet beschikt over sociografische gegevens, kan er echter geen uitspraak worden gedaan over de mate van representativiteit of scheefheid van de

⁴⁸ Er was een responsgraad van 9,2% (niet allemaal verwerkt) of 8,1% (volledig verwerkt).

antwoorden (Dewachter et al., 2002). Er zijn echter aanwijzingen dat de respons niet representatief was.

Een participatief initiatief dat nauwer aansluit bij duurzame ontwikkeling is de dialoog ‘**Voedselveiligheid: tot welke prijs?**’ die de Koning Boudewijnstichting in 2004 organiseerde in samenwerking met het Federaal Agentschap voor de Veiligheid van de Voedselketen en de Federale Overheidsdienst Volksgezondheid. Meer bepaald wenste men te achterhalen wat consumenten al of niet belangrijk vinden bij de aankoop van etenswaren, welke risico’s zeker vermeden moeten worden en vooral welke prijs hier tegenover mag staan. Het betrof een proefproject met volgende doelstellingen: (1) de meningen en argumenten van burgers over het gekozen thema vergaren, (2) de meerwaarde en complementariteit van een rechtstreekse dialoog met consumenten testen binnen het besluitvormingsproces van de overheid en (3) fungeren als motor en voorbeeld voor participatieve benaderingswijzen binnen de overheid.

Het project omvatte drie fasen. In de *definitiefase* trachtte men inzicht te verwerven in de verwachtingen en bekommernissen van stakeholders, en dit door het interviewen van een vijftiental personen en de organisatie van een studiedag waar deskundigen gelijksoortige projecten kwamen toelichten. Een begeleidingscomité formuleerde op basis van deze gegevens de methodologie van het pilootproject. In de tweede fase werd het *proefproject uitgevoerd en geëvalueerd*. De derde en laatste fase zou slechts plaats vinden als de evaluatie gunstig was, en was erop gericht om het *project te integreren in bestaande beleidsstructuren*.

De uitvoering van het proefproject werd aangevat met het informeren van de deelnemers door middel van een informatiedocument, en de organisatie van vier ‘focusgroepen’ (juni 2004) met personen die een speciale band hebben met voeding en voedselveiligheid en dus kunnen optreden als ‘ervaringsdeskundigen’. De vier focusgroepen waren ‘kansarmen’, ‘personen met verhoogd risico’, ‘personen die hun voeding voornamelijk kopen in korte ketens en/of in biowinkels’ en ‘personen die een gegronde klacht hebben geformuleerd bij het Meldpunt van het Voedselagentschap’. De brochure en de resultaten van de discussies in de focusgroepen werden nadien ter beschikking gesteld van burgerpanels, die er een dialoog over zouden voeren. Deze burgerpanels werden evenwichtig samengesteld⁴⁹

⁴⁹ Samenstelling van de burgerpanels: uitnodiging aan 6.000 willekeurig gekozen inwoners van België, 234 mensen reageerden positief, 30 werden geselecteerd door de KBS. Er werd methodologische ondersteuning

qua geslacht, taal, leeftijd, beroep, gezinssituatie, woonplaats, woonomgeving, opleiding en nationaliteit. Ondanks de inspanningen om de representativiteit zoveel mogelijk te waarborgen, voelden sommige panelleden zich toch wat ongemakkelijk: “*Zij worstelen met hun mandaat. Mogen de oplossingen die zij voorstellen als representatief worden beschouwd?*” (Koning Boudewijnstichting, 2004)⁵⁰. Representativiteit blijft dus een gevoelig punt bij beleidsparticipatie.

4.3 REGIONALE INITIATIEVEN

Binnen de Vlaamse overheid werden eveneens enkele initiatieven genomen om de burger actief te laten participeren aan het beleid. Dit gebeurde ondermeer via de **VRT-enquête** die begin 2005 door Minister van Media Geert Bourgeois gelanceerd werd, met de bedoeling om de opvattingen van de Vlaamse burger over de openbare omroep in kaart te brengen en zo de maatschappelijke discussie over de openbare omroep beter te stroomlijnen. De bevraging gebeurde aan de hand van drie open vragen – met name over de kerntaken, de eigenheid en de te leggen klemtonen van de VRT – en liep tot 15 juni 2005. De Vlaamse Mediaraad werd belast met de opdracht om de resultaten uitgebreid te analyseren en de Minister vervolgens te adviseren naar aanleiding van de daarop volgende gesprekken tussen de Vlaamse Regering en de VRT over de nieuwe beheersovereenkomst voor de periode 2007-2011. Men kon reageren via internet, maar voor hen die geen toegang hadden tot het internet was er de mogelijkheid om een schriftelijk formulier aan te vragen bij de Vlaamse Infolijn. Er werd door 1853 individuele burgers en 36 verenigingen gereageerd. Wat de representativiteit⁵¹ betreft, valt vooral op dat meer dan de helft van de deelnemers (53,8%) hoog opgeleid is. Daarnaast kan ook een vertekening worden vastgesteld wat betreft het geslacht: de mannen vertegenwoordigen maar liefst 82,9% van de totale groep⁵².

De Vlaamse Mediaraad – die de analyse van de resultaten verzorgde – noemde het initiatief nochtans een succes: “*De bevraging kan rekenen op heel wat aandacht bij de burgers (...) De*

geboden door Professor Ignace Glorieux (Promotor) en zijn collega Ilse Laurijssen, werkzaam binnen de Onderzoeksgroep TOR in de Vakgroep Sociologie aan Faculteit Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen in de Vrije Universiteit Brussel.

⁵⁰ Zie ook: <http://www.kbs-frb.be> en www.favv.be.

⁵¹ Voorlopige resultaten van het onderzoek door Thomas Coppens, <http://vrt.vlaanderen.be> (document: bijlage).

respons en de antwoorden tonen duidelijk aan dat de publieke omroep een onderwerp is waar veel Vlamingen iets over kwijt willen”⁵³. Toch roept de enquête vragen op bij Jacques Billiet, hoogleraar sociologie aan de universiteit van Leuven en autoriteit op dit vlak (Van Goethem, 2005)⁵⁴. Zijn conclusie is dat “*de enquête ingaat tegen alle basisprincipes*”. In de eerste plaats zorgt de zelfselectie van de respondenten voor een serieuze vertekening. Hij oppert dat “*enkel wie echt met media bezig is, of heel erg gefrustreerd is over de VRT, hier op zal antwoorden*”. Dit laatste gaat in tegen de bedoeling van de enquête zoals omschreven in de beleidsnota van Minister Bourgeois: “*Deze maatschappelijke bevraging mag helemaal geen ‘klachtenbank’ worden, maar moet resulteren in een VRT-verwachtingsrapport (...) van de kijker en luisteraar*” (Bourgeois, 2004b). Het feit dat de enquête hoofdzakelijk werd afgenomen via internet versterkt de vertekening, aangezien dit medium niet voor iedereen bereikbaar is. Het alternatief om te reageren via de Vlaamse Infolijn leverde slechts 69 geldige antwoorden op. Volgens Billiet vormt deze omweg een te grote drempel, omdat het te veel moeite kost. Ook de vragen waren niet optimaal. Bij open vragen haken mensen meestal af, en bovendien waren de vragen te moeilijk geformuleerd. Billiet besluit als volgt: “*Het is een interessant en goed initiatief om de mensen bij het debat te betrekken, maar ik betwijfel ten zeerste dat het bruikbare gegevens zal opleveren om beleidsconclusies uit te trekken*” (Van Goethem, 2005).

Een tweede initiatief op Vlaams niveau⁵⁵ is de **bevraging over het voorontwerp van het Vlaams Milieubeleidsplan of het MINA-plan**, die qua opzet lijkt op de consultaties over het Federaal Plan Duurzame Ontwikkeling. Toch zijn er duidelijke verschilpunten. Gelijklopend is dat er over het voorontwerp gedurende de maanden april en mei 2002 een openbaar onderzoek liep waarbij de burgers hun opmerkingen over het plan konden geven. Ook de promotiemiddelen om de inspraakmogelijkheid de nodige bekendheid te geven zijn bij beide initiatieven gelijkaardig⁵⁶. In totaal waren er 5200 reacties, waarvan 4700 van individuele

⁵² Reële bevolking in het Vlaams Gewest: 50,68% vrouwen en 49,32% mannen; bron: <http://mis.vlaanderen.be/cognos7>.

⁵³ Zie: <http://vrt.vlaanderen.be>.

⁵⁴ Artikel in de Morgen van 11/04/2005.

⁵⁵ Op deze website vindt u een aantal publicaties die andere participatie-initiatieven op Vlaams niveau bespreken: <http://www.milieubeleidswetenschappen.be>.

⁵⁶ Aankondiging in diverse Vlaamse dag- en weekbladen, TV-spot, verspreiding van brochures met summierse uiteenzetting van het voorontwerp, website, persconferentie, folder, videofilm over milieuproblematiek...

burgers⁵⁷. Er reageerden daarnaast ongeveer 250 organisaties (Dries, 2003). In vergelijking met de vorige consultatie is het aantal opmerkingen licht gedaald. Toen kwamen er immers 5825 opmerkingen binnen (Dewachter et al., 2002). Wat de representativiteit betreft is er vooral een vertekening voor wat betreft het opleidingsniveau van de deelnemers. Dit kan grotendeels verklaard worden door de complexiteit van de materie en de lage toegankelijkheid van het document dat te omvangrijk was en te moeilijk taalgebruik bevatte (Dries, 2003).

Een belangrijke aanvulling op het openbaar onderzoek was het **experiment met focusgroepen**. Men organiseerde ongeveer acht focusgroepdiscussies met de bedoeling om een eerste ervaring op te doen met echt interactief beleid. Men vond dit een interessante leerervaring, omdat de openheid en het directe contact zorgde voor een constructieve discussie. De conclusie luidt dan ook: *“Tijdens het hele beleidsvormingsproces, en niet enkel tijdens het openbaar onderzoek moeten we samenwerken met actoren”* (Dries, 2003). Toch is het niet haalbaar om met alle doelgroepen op een dergelijke interactieve manier te werken. *“Het blijft dus zoeken naar een goed evenwicht tussen de inzet van instrumenten met brede maar oppervlakkige werking (zoals publicaties in kranten) die bijna alle doelgroepen bereiken en de communicatie in de diepte met een bepaalde doelgroep”* (Dries, 2003).

De Waalse overheid tracht de participatie van de burger ondermeer te stimuleren via het **project CITI of ‘Citoyens d’Internet’**⁵⁸ dat in 2004 gelanceerd werd door het Waals Gewest in samenwerking met de Koning Boudewijnstichting. Men tracht hiermee de elektronische participatie van de Waalse bevolking aan te wakkeren door gevarieerde initiatieven waarin debat en informatie-uitwisseling centraal staan. Ook met **burgerpanels** heeft men enige ervaring. Zo werd in 2001 ‘le panel de citoyens: Aménagement du Territoire, Mobilité, Développement Durable... Quel Brabant wallon pour demain?’ georganiseerd, waaraan een 60-tal burgers deelnamen om te debatteren over sociale, economische, politieke en milieuaspecten in Wallonië⁵⁹.

⁵⁷ Van deze 4700 reacties waren 2600 standaardopmerkingen.

⁵⁸ Zie: <http://citi.wallonie.be/apps/spip>.

⁵⁹ Zie: <http://www.fgf.be/panel/pages/index2.html> en <http://www.fgf.be/index2.php?section=page&ID=67>.

4.4 PROVINCIALE INITIATIEVEN

In het kader van het Vlaams Milieubeleidsplan 2000-2004 organiseerden de Vlaamse provinciebesturen een inspraakmoment voor haar burgers. Gedurende een periode van twee maanden was er een **raadpleging bij de bevolking over het ontwerp van provinciaal beleidsplan rond milieu**. Hoewel er veel inspanningen werden gedaan om de bevraging bekend te maken (via folders, affiches, krantenartikels, radio- en TV-spots op lokale zenders en verschillende informatie- en consultatievergaderingen), waren er slechts 478 reacties in de vijf provincies samen. Vooral in Oost-Vlaanderen (40) en Vlaams-Brabant (50) was het aantal reacties erg laag⁶⁰. Er reageerden maar 106 individuele personen (22,2%), wat volgens Dewachter *“bedroevend laag is rekening houdend met de gebruikte promotiemiddelen”* (Dewachter et al., 2002). Daartegenover namen 372 organisaties deel. De belangrijkste redenen voor de lage participatiegraad van individuele burgers waren de (te) grote omvang van het ontwerpplan, het feit dat men weinig vertrouwd was met de wetgeving of bevoegdheden van het provinciale beleidsniveau, de technocratische aspecten van het ontwerpplan, het abstractieniveau ervan (door het vastleggen van grote beleidslijnen) en het feit dat milieubeleid sowieso een complexe materie is. Het merendeel van de reacties kwam dan ook van organisaties uit het middenveld die over gekwalificeerde (personeels)leden beschikken met voldoende tijd en kennis om het ontwerpplan te onderzoeken en reacties op te stellen, zoals diensten van de Vlaamse overheid, politieke groeperingen, allerhande drukkinggroepen, bedrijven, intercommunales, gemeentebesturen, gemeentelijke milieuadviesraden en natuurverenigingen (Dewachter et al., 2002).

4.5 LOKALE INITIATIEVEN

Er werd reeds verwezen naar het burgerpanel dat het Waals Gewest organiseerde in 2001. Ook in enkele steden werd geëxperimenteerd met dit instrument. Op initiatief van de ‘Stichting voor de Toekomstige Generaties’, de federale Minister van Consumentenzaken, Volksgezondheid en Leefmilieu en de federale Overheidsdienst Volksgezondheid, Veiligheid

⁶⁰ Aantal reacties per provincie = Limburg: 100; West-Vlaanderen: 164; Antwerpen: 122.

Voedselketen en Leefmilieu werd in 2003 het **pilootproject ‘GGO’s⁶¹ te velde? Dialoog tussen wetenschap, technologie, politiek en samenleving’** georganiseerd in twee steden, namelijk Gembloux en Beernem. In elk burgerpanel zetelden een tiental burgers die debatteerden over dit thema dat doorgaans enkel door experts wordt behandeld⁶². Rond duurzaam lokaal milieubeleid werden nog talloze andere initiatieven genomen. **Tandem** – een organisatie die bestaat uit zeven milieu- en natuurverenigingen⁶³ – zet zich bijvoorbeeld in om de samenwerking tussen verenigingen en besturen binnen dit beleidsdomein te stimuleren. De organisatie stelde in 2003 en 2004 handleidingen op met een overzicht van voorbeeldprojecten of ‘best practices’ van lokale burgerparticipatie (Tandem, 2003; Tandem, 2004). Om de participatie van groepen met minder behartigde belangen aan het lokaal sociaal beleid te stimuleren werden daarnaast initiatieven genomen door het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, het ‘Vlaams Netwerk van verenigingen waarin armen het woord nemen’ en ‘Samenlevingsopbouw Vlaanderen’. Zo werden een participatieleidraad, –wijzer en –toolkit ontwikkeld⁶⁴. De Vereniging van de stad en gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk gewest verzamelt op haar website ook een aantal goede praktijken inzake ‘participatie bij duurzame ontwikkeling’⁶⁵.

Een interessant voorbeeld van zo’n ‘best practice’ is het project ‘Participatief Budget’ dat op 2 februari 2003 in Jemappes-Flénu van start ging⁶⁶. Het was een testcase gebaseerd op de ervaring van de Zuid-Braziliaanse stad Porto Alegre met ‘*Participatory Budgeting*’. Hier worden al vanaf 1989 de belangrijkste budgettaire beslissingen⁶⁷ toevertrouwd aan de bevolking. Elk jaar nemen meer dan 14.000 van de 1,3 miljoen burgers deel aan diverse meetings en worden er verkiezingen gehouden voor de ‘*Council of Participatory Budgeting*’. Aangezien de invloed van de burger dusdanig groot is, kan er in dit geval worden gesproken van ‘co-governance’. “*Instead of trying to influence policy from the outside or only at the*

⁶¹ GGO staat voor genetisch gemodificeerd organisme. Bij een GGO wordt het genetische materiaal veranderd op een wijze die op een natuurlijke wijze niet mogelijk is. Extra eigenschappen worden toegevoegd of bestaande eigenschappen worden gewijzigd.

⁶² Zie ook: <http://www.fgf.be/index2.php?section=publication&ID=17> en http://www.stg.be/UserFiles/File/stg_panel_ggo.pdf.

⁶³ Namelijk Bond Beter Leefmilieu, CVN, Ecolife, Natuurpunt, Velt, VIBE en WWF; zie ook: <http://www.tandemweb.be>.

⁶⁴ Zie ook: <http://www.wvc.vlaanderen.be/lokaalsociaalbeleid>.

⁶⁵ Zie: http://www.avcb-vsbg.be/nl/mati/dd/bp/bp_pres_fr.htm.

⁶⁶ Deze gemeente maakt deel uit van de stad Bergen.

⁶⁷ Het betreft beslissingen over bedragen die hoger zijn dan 10% van het jaarlijks budget.

local community level, the citizens of Porto Alegre are invited inside the governmental apparatus itself” (Ackerman, 2004). Omwille van de gunstige effecten van dit project op het overheidsfunctioneren in Porto Alegre – zoals de daling van corruptie en wanbeheer van de budgetten – besloot de verantwoordelijke voor de dienst participatie in Jemappes-Flénu, Thierry du Bois, een gelijkaardig initiatief op te starten. Eén van de belangrijkste lessen die men hieruit leerde is dat brede participatie mogelijk is. Men kwam tot de conclusie dat arme en niet opgeleide mensen wel degelijk in staat zijn om te participeren. Ten tweede bewijst dit voorbeeld dat burgers zelfs bij complexe en delicate thema’s als belastingen in staat zijn om een realistische inbreng te hebben in het beleid (Ackerman, 2004).

Een ander instrument om burgers inspraak te geven in lokaal beleid is de **gemeentelijke volksraadpleging** die in België wettelijk verankerd werd in 1995 (Verhulst, 1998)⁶⁸. Dit is geen bindend referendum, maar eerder “*een consultatie van de bevolking waar het bestuur tenslotte beslist, rekening houdend met de ‘raad’ van de burger*” (Schram, 2005). In onderstaande tabellen wordt een overzicht gegeven van het aantal deelnemers bij enkele volksraadplegingen in Vlaanderen en Wallonië.

Tabel 7 – Participatie aan gemeentelijke volksraadplegingen in Vlaanderen (1995-2002)

Gemeente	Datum	Kiesgerechtigden	Kiezers	
			N	%
Genk	13/10/1996	35.105	13.156	37,48
Begijnendijk	29/06/1997	7.089	2.333	32,91
Gent (parking)	14/12/1997	168.568	69.308	41,12
Sint-Niklaas	28/06/1998	51.858	20.889	40,28
Boeckhout	28/06/1998	8.692	4.404	50,67
Zulte	21/01/1998	11.002	2.576	23,41
Gent (mobiliteit)	25/04/1999	168.235	37.299	22,17
Peer	13/01/2002	12.289	4.324	35,19

⁶⁸ Dit wordt ook wel de wet-Tobback genoemd.

Tabel 8 – *Participatie aan gemeentelijke volksraadplegingen in Wallonië (1995-1998)*

Gemeente	Datum	Kiesgerechtigden	Kiezers	
			N	%
Ath	8/10/1995	/	9.311	50,2
La Louvière	11/02/1996	59.876	12.436	20,77
Quiévrain	23/03/1996	/	237	/
Namen	2/06/1996	76.718	41.659	54,3
Ciney	13/10/1996	10.629	6.475	60,92
Couvin	8/06/1997	/	792	/
Beauraing	28/06/1998	5.851	3.963	67,73
Amay	11/10/1998	10.140	2.778	27,4

Ondanks het aanzienlijk hoog aantal deelnemers dat bij deze volksraadplegingen gemobiliseerd werd, is er toch discussie over de vraag of het een geschikt inspraakinstrument is. Tegenstanders vinden dat een dergelijke vorm van directe democratie niet aangewezen is om complexe maatschappelijke vragen op een duurzame en passende wijze op te lossen. Roger Blanpain stelt zich deze vraag vooral naar aanleiding van de recente referenda over de Europese grondwet en besluit dat referenda en Europese democratie niet samen gaan (Blanpain, 2005)⁶⁹. Dergelijke ingewikkelde dossiers worden volgens hem best niet afgehaspeld met een simplistisch ja of neen. Hij verwijst hiervoor naar de ervaringen in Californië waar 85% van de financiële middelen besteed wordt overeenkomstig referenda en dit voor uiteenlopende onderwerpen als belastingen, onderwijs, gezondheid, openbaar vervoer en de rechten van holibi's. Referenda worden er volgens hem gemanipuleerd door drukkinggroepen omdat deze over genoeg financiële middelen beschikken om de media te domineren en zo hun eigen visie door te drukken. Bijgevolg halen enkel extreme standpunten het en is er geen sprake meer van een goed en evenwichtig bestuur. Ook Dewachter wijst erop dat veel volksraadplegingen “*gekenmerkt worden door een drukkingkarakter in die zin dat men een vraag hanteert waarover men reeds van tevoren de uitslag kent*” (Dewachter et al., 2002). Vaak wil de oppositie op deze manier steun vinden bij de bevolking om een ongewenst besluit af te wenden. Negatieve emoties ten opzichte van een bepaald beleidsinitiatief zijn immers belangrijke motieven om deel te nemen aan dergelijke ‘consultaties’, zodat de tegenstanders vaak in de meerderheid zijn. De conclusie van Blanpain luidt dat “*referenda*

geenszins een waarborg zijn voor goed bestuur". Hij maakt daarbij de vergelijking met een grote onderneming die geleid zou worden door een algemene vergadering met duizenden aandeelhouders, die om de haverklap strategische beslissingen zouden moeten nemen. Chaos verzekerd! Volgens Blanpain is *"goed bestuur in ingewikkelde en globale maatschappijen als de onze, enkel mogelijk wanneer beslissingsmacht gedelegeerd wordt aan een regering, die regelmatig over zijn bestuur verantwoording aflegt aan een parlement, dat op gezette tijdstippen rechtstreeks door de bevolking verkozen wordt"* (Blanpain, 2005).

Andere nadelen van de volksraadpleging zijn (Schram, 2005):

- De mogelijke vertraging van de politieke besluitvorming.
- De mogelijkheid dat vernieuwingen worden tegengehouden en dat het referendum remmend zou kunnen werken (vb. door gebrek aan deskundigheid bij de gemiddelde kiezer en de neiging om vast te houden aan het bestaande).
- De kiezer kan gemakkelijk beïnvloed worden, wat een dreiging inhoudt van vereenvoudigingen en demagogie.
- De kiezer is minder geneigd tot het sluiten van compromissen.
- De kiezer laat zijn eigen belang primeren boven dat van de gemeenschap.
- Het referendum werkt polariserend, omdat het de discussie vaak tot een 'ja' of een 'neen' reduceert.
- De kiezer kan emotioneel stemmen op basis van gevoelens van onvrede, die niets met de zakelijke kwestie zelf te maken hebben.
- Minderheden zijn vaak het eerste slachtoffer van een referendum, want het rekent alleen met de macht van het getal.
- Besluitvorming veronderstelt een complex afwegingsproces, wat bemoeilijkt wordt door een referendum.
- Een toevallige opkomst kan zorgen voor een vertekening van het resultaat.

Wat dit laatste betreft werd reeds in 1998 onderzoek gedaan naar de sociografische kenmerken van de deelnemers aan de volksraadpleging over de Belfortparking in Gent (Buelens, Hooghe et. al., 1998). Hieruit blijkt ten eerste dat het verschil in opkomst tussen

⁶⁹ Artikel in De Tijd van 03/08/2005.

mannen (51,2%) en vrouwen (48,8%) niet erg groot is. Wanneer echter rekening wordt gehouden met het geslacht én de leeftijd, verschijnt er wel een patroon. Jongere vrouwen zijn oververtegenwoordigd, maar vanaf de leeftijd van 40 jaar blijven vrouwen meer thuis. In de hogere leeftijdsgroepen wordt dit verschil steeds opvallender. Oudere mannen blijven op latere leeftijd meer naar de stembus gaan. In het algemeen zijn 65-plussers wel ondervertegenwoordigd, en namen jongeren – tegen de verwachting in – vrij massaal (40%) deel. Het opleidingsniveau is ook hier weer de belangrijkste voorspeller van opkomst. Hoger opgeleiden zijn duidelijk oververtegenwoordigd⁷⁰.

Ondanks deze nadelen wordt het referendum – dat in tegenstelling tot de volksraadpleging wel bindend is – toch succesvol toegepast in Zwitserland. De Zwitserse regeringsleider Felix Bonjour onderstreepte al vóór de jaren '20 dat: *“le referendum est le moyen le plus sûr de connaître la volonté véritable du peuple, un excellent baromètre de l’atmosphère politique. C’est l’obligation pour le législateur de se conformer aux aspirations du peuple s’il ne veut pas voir périr l’œuvre de ses veilles”* (Bonjour, 1919). Van 1866 tot nu zijn er in Zwitserland al meer dan 535 referenda en volksinitiatieven georganiseerd – waarvan 383 vanaf 1950 – en dat over vaak zeer cruciale beleidspunten⁷¹. De ervaringen daar bewijzen dat burgers wel vóór belastingsverhogingen stemmen, als men tenminste de nodige uitleg geeft over het doel ervan. Het referendum heeft bovendien een aantal belangrijke voordelen, zoals het vergroten van de politieke controle, de legitimering van het beleid, het direct kunnen meespreken over het beleid zonder gebonden te zijn aan een politieke partij, het vergroten van het vertrouwen in en de betrokkenheid bij het politieke gebeuren, enz. (Schram, 2005).

⁷⁰ Opkomst per opleidingsniveau: 6,7% van kiezers die het lager onderwijs als hoogste diploma hebben – 50,1% bij personen die secundair onderwijs volgden – 80,1% van kiezers met een opleiding hoger onderwijs of universiteit.

⁷¹ Zie: <http://www.admin.ch/ch/f/pore/va/index.html>.

HOOFDSTUK 5 PARTICIPATIEPROFIEL BIJ DE 2de CONSULTATIE ‘VOORONTWERP FEDERAAL PLAN DUURZAME ONTWIKKELING’

5.1 ALGEMENE BESCHRIJVING VAN HET ONDERZOEK

Zoals blijkt uit vorige hoofdstukken kan het deelnameprofiel van een participatie-initiatief nuttige informatie bieden. Wanneer men in kaart brengt welke doelgroepen wel en niet bereikt zijn, op welke wijze men voornamelijk reageert, hoe mensen geïnformeerd werden en dergelijke meer worden de sterktes en zwaktes van het initiatief duidelijk en kan men er in de toekomst rekening mee houden. Daarom werd ook het participatieprofiel bestudeerd van de deelnemende personen en organisaties aan de tweede consultatie over het voorontwerp van federaal plan duurzame ontwikkeling. De meest opvallende resultaten worden hieronder uitgebreid toegelicht.

In de eerste plaats wordt een overzicht gegeven van de verschillende individuele en georganiseerde **doelgroepen** die participeerden aan de consultatie. Op basis hiervan kan nagegaan worden of bepaalde groepen over- of ondervertegenwoordigd zijn en of de doelgroepen die op voorhand als prioritair werden beschouwd ook daadwerkelijk werden bereikt. Vervolgens wordt bekeken of het **reactieprofiel bij de diverse thema's en acties** markante verschillen vertoont en wat hiervoor de mogelijke verklaringen zijn. Er wordt enkel rekening gehouden met de significante verbanden. Deze worden beknopt weergegeven in tabellen. Meer gedetailleerd cijfermateriaal is beschikbaar in bijlage. In een derde en laatste onderdeel wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste **conclusies** van deze analyse.

De analyse is enkel gebaseerd op die reacties waarvan in de databank een samenvatting werd gemaakt en die definitief toegewezen werden aan een specifieke alinea van het voorontwerp. Om die reden kunnen de data enigszins verschillen van die in eerder gevoerd onderzoek. Overigens wordt enkel rekening gehouden met het feit dat een respondent reageerde op een thema of actie en niet met het aantal reacties dat hij toestuurde met betrekking tot een thema of actie.

5.2 DOELGROEPENANALYSE

Er reageerden 437 individuen en 132 organisaties op het derde hoofdstuk van de consultatie. Deze gegevens zijn verschillend van die in andere onderzoeksrapporten, omdat enkel rekening werd gehouden met volledige reacties die samengevat werden en die men vervolgens toe wees aan een specifieke alinea. Ook werden de reacties van de FRDO niet opgenomen, omdat deze via een andere kanaal dan de consultatie werden bekomen. Omdat het derde hoofdstuk met de bespreking van 30 acties rond zes thema's de kern uitmaakt van het voorontwerp, werden bovendien enkel de reacties op dit hoofdstuk meegenomen in de analyse. De voorgaande hoofdstukken zijn eerder inleidend en gaan over de nood aan een plan duurzame ontwikkeling en het strategisch kader. Het laatste hoofdstuk betreft de follow-up van het federaal plan.

Wanneer we ons enkel toespitsen op **individuele personen** die deelnamen aan de raadpleging, kunnen verschillende vertekeningen worden vastgesteld. Zo bestaat de groep respondenten voor bijna drie vierden uit mannen, terwijl de Belgische populatie qua geslacht nagenoeg gelijk verdeeld is. Wat de leeftijd betreft valt vooral op dat er zeer weinig -18 jarigen deelnamen⁷². Dit is vreemd omdat deze leeftijdscategorie door de POD-DO, FRDO en ICDO beschouwd werd als een prioritaire doelgroep (Delbaere et al., 2005). Ook de zestigplussers zijn sterk ondervertegenwoordigd, terwijl de iets jongere groep (50-59 jaar) toch oververtegenwoordigd is. Deze breuklijn tussen de 'jongere ouderen' en de 'oudere ouderen' komt ook terug in het onderzoek 'Ouderen & Politiek' van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid. Hier wordt echter de leeftijd van 65 jaar beschouwd als het breekpunt waarin de maatschappelijke en politieke participatie daalt. De leeftijdscategorie 55-64 jarigen is echter nog zeer actief op dit vlak (De Bruyn & Breda, 2004). Qua opleidingsniveau is de vertekening nog markanter. Bijna drie vierden van de respondenten heeft een universitair of hogeschooldiploma. Dit staat in schril contrast met de reële populatie waarin slechts 22,2% hoog opgeleid is. Vooral de groep die enkel lager onderwijs volgde is ondervertegenwoordigd met 1% in de consultatie versus 24,5% in de populatie. Bij de werksituatie van de

⁷² In de groep 16-18 jarigen zaten slechts 2 respondenten (16 jaar).

respondenten valt vooral het lage aantal werklozen (5,9%) en huisvrouwen of –mannen (1,2%) op. Het merendeel (57,7%) is loontrekkend.

Tabel 9 – *Subgroepen van individuele personen die deelnamen aan de consultatie*

Doelgroep	Aantal	%	Populatie⁷³
<i>Geslacht</i>			
• Mannen	313	71,8%	48,93%
• Vrouwen	123	28,2%	51,07%
<i>Leeftijdscategorie</i>			
• 16-29 jaar	56	13,6%	18,35%
• 30-39 jaar	108	26,3%	14,63%
• 40-49 jaar	116	28,2%	15,08%
• 50-59 jaar	85	20,7%	12,82%
• +60 jaar	46	11,2%	21,81%
<i>Opleidingsniveau</i>			
• Lager onderwijs	4	1%	24,5%
• lager secundair	27	6,4%	22,5%
• Hoger secundair	85	20,2%	30,8%
• HOKT	117	27,8%	12,3%
• HOLT / universitair	188	44,6%	9,9%
<i>Werksituatie</i>			
• Loontrekkend	243	57,7%	Geen cijfers beschikbaar
• Zelfstandig	41	9,7%	
• Gepensioneerd	48	11,4%	
• Student	26	6,2%	
• Werkloos	25	5,9%	
• Huisvrouw/man	5	1,2%	
• Andere	33	7,9%	

Zoals blijkt uit tabel 10 reageerden deze subgroepen in verschillende mate op de acties voor duurzame ontwikkeling in hoofdstuk drie van het Federaal Plan. Toch kon er geen enkel significant verband gevonden worden.

⁷³ Bron: cijfers voor geslacht (2004) in Ecodata en 'Enquête naar de arbeidskrachten - statistieken per gewest' van de FOD Economie, KMO, Middenstand & Energie; cijfers voor opleidingsniveau (2003) via <http://statbel.fgov.be> (bevolking vanaf 15 jaar).

Tabel 10 – Relatie tussen demografische kenmerken en reactiegraad bij hoofdstuk 3

Doelgroep	Aantal	Geen reactie		Minimum één reactie	
		Aantal	Procent	Aantal	Procent
<i>Geslacht</i>					
• Mannen	313	31	9,9%	282	90,1%
• Vrouwen	123	11	8,9%	112	91,1%
<i>Leeftijdscategorie</i>					
• 16-29 jaar	56	7	12,5%	49	87,5%
• 30-39 jaar	108	9	8,3%	99	91,7%
• 40-49 jaar	116	11	9,5%	105	90,5%
• 50-59 jaar	85	7	8,2%	78	91,8%
• +60 jaar	46	5	10,9%	41	89,1%
<i>Opleidingsniveau</i>					
• Lager onderwijs lager secundair	31	3	9,7%	28	90,3%
• Hoger secundair	85	4	4,7%	81	95,3%
• HOKT	117	9	7,7%	108	92,3%
• HOLT / universitair	188	23	12,2%	165	87,8%
<i>Werksituatie</i>					
• Loontrekkend	243	17	7%	226	93%
• Zelfstandig	41	5	12,2%	36	87,8%
• Gepensioneerd	48	6	12,5%	42	87,5%
• Student	26	5	19,2%	21	80,8%
• Werkloos	25	3	12%	22	88%
• Huisvrouw/man	5	0	0%	5	100%

Wat de **organisaties** betreft zijn de *natuur- en milieuverenigingen* duidelijk het best vertegenwoordigd bij de consultatie. Dit is aan de ene kant logisch omdat duurzame ontwikkeling sterk gelinkt is aan het thema milieu. Aan de andere kant bevestigt dit misschien het bestaan van de misvatting dat het duurzame ontwikkelingsbeleid samenvalt met milieubeleid. Duurzame ontwikkeling is echter veel breder dan dat. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de diversiteit aan thema's die aan bod komen in het voorontwerp van Federaal Plan, zoals armoede, vergrijzing, volksgezondheid en het vervoerssysteem. Al deze thema's kunnen – naast milieuaangelegenheden (vb. klimaat, schone energie en natuurlijke hulpbronnen) – het voorwerp zijn van een 'duurzaam beleid in ontwikkeling' (Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling, 2004). Voor leken kan de naam echter misleidend zijn, wat wijst op de nood aan een duidelijke informatiecampagne. *Overheden op diverse beleidsniveaus* (lokaal, federaal, regionaal, enz.) zijn eveneens vrij sterk vertegenwoordigd bij de raadpleging, maar als men dit aantal (14) vergelijkt met het totale aantal overheden in België

reageerde toch maar een klein gedeelte ervan. *Vrouwen- en consumentenorganisaties* waren net als groeperingen uit de *landbouw en het plattelandsleven*, verenigingen in de *religieuze en spirituele wereld* en organisaties die gerelateerd zijn aan *ICT* dan weer minder actief in de consultatie.

Tabel 11 – *Subgroepen van organisaties die deelnamen aan de consultatie*

Type organisatie	Aantal
<i>Werknemerorganisaties / vakbonden</i>	3
<i>Werkgeversorganisaties / bedrijven</i>	6
<i>Socio-culturele wereld</i>	4
<i>Natuur- en milieuverenigingen</i>	27
<i>Organisaties actief op internationale thema's (minderheden, migranten, vluchtelingen, eerlijke handel...)</i>	8
<i>Politieke organisaties</i>	3
<i>Verkeer en vervoer</i>	5
<i>Energie en grondstoffen</i>	6
<i>Armoede en vierde wereld</i>	4
<i>Wetenschaps- en onderzoekswereld</i>	5
<i>Leerlingen, studenten en CLB/PMS</i>	5
<i>Buurt en wijk / bewonersgroepen</i>	6
<i>Landbouw en plattelandsleven</i>	2
<i>Religieuze en spirituele wereld</i>	2
<i>Consumentenorganisaties</i>	5
<i>Medische wereld en gezondheid</i>	5
<i>Vrouwenorganisaties</i>	1
<i>Organisaties actief op het terrein van duurzame ontwikkeling</i>	8
<i>Adviesraden</i>	6
<i>Overheden algemeen</i>	14
<i>Financiële instellingen</i>	4
<i>ICT</i>	2
<i>Verschillende organisaties samen</i>	1

Los van het aantal organisaties per categorie, valt verder de diversiteit aan categorieën op. De participerende organisaties zijn gelinkt aan uiteenlopende domeinen in de samenleving, zoals verkeer en vervoer, cultuur, politiek, arbeid, ontwikkelingssamenwerking, wetenschap, energie, geneeskunde, financiën, landbouw, wonen, onderwijs, enz. Dit bewijst nog maar eens dat duurzame ontwikkeling relevant is voor de samenleving in haar geheel.

5.3 THEMATISCHE ANALYSE VAN DE REACTIES

5.3.1. ALGEMEEN OVERZICHT

De ‘acties voor duurzame ontwikkeling’ – die de kern uitmaakten van de consultatie – worden onderverdeeld in zes thema’s en in het derde hoofdstuk van het voorontwerp uitgebreid besproken. Op het eerste thema ‘strijd tegen armoede en voor sociale inclusie’ (240) en het laatste thema over het verbeteren van het vervoerssysteem (235) reageerden relatief het meeste respondenten. Het thema ‘gevaaren voor de volksgezondheid beperken’ werd door veel minder individuen of organisaties besproken.

Tabel 12 – Aantal respondenten per hoofdthema van duurzame ontwikkeling

Hoofdthema’s van duurzame ontwikkeling	Aantal respondenten
<i>Deel 3.1 ‘Strijd tegen de armoede en voor sociale inclusie’</i>	240
<i>Deel 3.2 ‘De vergrijzing van de bevolking opvangen’</i>	174
<i>Deel 3.3 ‘Gevaren voor de volksgezondheid beperken’</i>	152
<i>Deel 3.4 ‘Een verantwoordelijker beheer van natuurlijke hulpbronnen’</i>	166
<i>Deel 3.5 ‘Beperking van klimaatsveranderingen en gebruik van schone energie’</i>	176
<i>Deel 3.6 ‘Het vervoerssysteem verbeteren’</i>	235

Een opvallende vaststelling is dat er op bijna alle thema’s – behalve bij deel 3.6 over vervoer – **verhoudingsgewijs meer organisaties** reageren dan individuen. Bij het thema over natuurlijke hulpbronnen reageert bijvoorbeeld 22% van de individuele personen ten opzichte van 53% van de organisaties en bij ‘armoede’ 39,4% versus 51,5%. Waarschijnlijk kan dit verklaard worden door het feit dat organisaties uit het middenveld over gekwalificeerde (personeels)leden beschikken met voldoende tijd en kennis om het voorontwerp te onderzoeken en reacties op te stellen (Dewachter et al., 2002). Bij het thema over vervoer was het verschil tussen individuen en organisaties⁷⁴ niet significant, omdat het niet zo groot was

⁷⁴ Toch meer organisaties (46,2%) dan individuen (39,8%).

(6,4 procentpunten). Wellicht zijn meer individuele respondenten persoonlijk betrokken bij dit thema.

Niet alleen het type respondent, maar ook de wijze waarop deze reageert heeft een impact op de respons. Zo blijkt dat het **papieren formulier verhoudingsgewijs meer respondenten** oplevert dan het elektronische invulformulier op internet. Het aantal deelnemers dat op papier reageerde is weliswaar lager (171 versus 398), maar bij degenen die kozen om op papier te reageren is de kans groter dat men reageert op meerdere thema's of acties. Vooral bij het vierde thema over natuurlijke hulpbronnen was dit verschil erg groot, namelijk 53,2% (papier) versus 18,8% (elektronisch). Ook bij de andere onderdelen is dit een zeer duidelijke tendens, wat blijkt uit het significantieniveau (zie tabel 10). Een mogelijke verklaring is het verschil in motivatie tussen beide groepen. Het is vrij omslachtig en tijdrovend om een papieren antwoordformulier in te vullen of vrij enkele reacties te formuleren op papier en vervolgens op de Post te doen. Het elektronische formulier kan daarentegen sneller en gemakkelijker ingevuld worden. Wellicht kiezen enkel de meer gemotiveerde participanten voor de papieren versie, omdat deze meer moeite kost. Het internet is meer laagdrempelig, zodat ook degenen die er wat minder tijd en energie in willen investeren gemotiveerd worden om mee te doen.

De organisaties reageren meer op papier dan individuele personen (58,3% versus 21,5%)⁷⁵. Het feit dat organisaties sowieso significant meer reageren dan individuele personen kan het verband tussen reactiewijze en respons dus vertekenen. Uit tabellen 14 en 15 blijkt echter dat het verband grotendeels blijft als de **individuele personen en organisaties apart** worden bekeken. Het effect verdwijnt voor de individuen wel bij het tweede thema en voor de organisaties bij het derde en vijfde thema.

⁷⁵ Dit verband is significant (significantieniveau < .000).

Tabel 13 – *Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van alle respondenten (per deel)⁷⁶*

	Deel 3.1 Armoede	Deel 3.2 Vergrijzing	Deel 3.3 Volks- gezondheid	Deel 3.4 Natuurlijke hulpbronnen	Deel 3.5 Schone energie	Deel 3.6 Vervoer
<i>Type respondent</i>	Vooral organisaties**	Vooral organisaties**	Vooral organisaties**	Vooral organisaties***	Vooral organisaties**	
<i>Gebied</i>						
▪ Meer	Henegouw.*				Brussel**	Brussel** WBrabant**
▪ Minder				Henegouw.*		Vlaand.** Antw.** OVlaand.**
<i>Reactiewijze</i>	Papier > internet***	Papier > internet**	Papier > internet***	Papier > internet***	Papier > internet***	Papier > internet***

Het verband tussen het **gebied** waar men woont of waar de organisatie gevestigd is en de reactiebereidheid is minder eenduidig. Voor het thema ‘vervoer’ wordt vooral meer vanuit Brussel (55,6% versus 37%) en Waals-Brabant (69,5% versus 39,5%) en minder vanuit Vlaanderen gereageerd. Ook ‘klimaatsveranderingen en schone energie’ is een populair thema in Brussel. In Henegouwen reageert men dan weer meer op het thema ‘armoede en sociale inclusie’⁷⁷ en minder op ‘beheer van natuurlijke hulpbronnen’. Specifiek voor organisaties blijkt dat er meer input is vanuit Brussel dan uit Vlaanderen bij het eerste (armoede), vijfde (klimaatsveranderingen) en zesde (vervoerssysteem) thema.

Wanneer de groep individuele personen apart bekeken wordt, kunnen interessante vaststellingen gedaan worden over de specifieke doelgroepen die reageren op de verschillende thema’s. De **vrouwelijke respondenten** zijn verhoudingsgewijs oververtegenwoordigd bij ‘armoede en sociale inclusie’ en ‘volksgezondheid’. De reden waarom dit eerder

⁷⁶ Significantieniveau: * = significantie < .050; ** = significantie < .025; *** = significantie < .000

‘vrouwelijke’ thema’s zijn is onduidelijk. Toch is het verschil tussen mannen en vrouwen in beide gevallen aanzienlijk, met respectievelijk 34,8% versus 50,4% bij het eerste en 19,8% versus 31,7% bij het derde thema. Bij vergrijzing **stijgt het aantal respondenten verhoudingsgewijs met de leeftijd**, om bij de zestigplussers terug te dalen⁷⁸. Dit bevestigt de stelling dat de deelnamebereidheid hoger is naarmate het beleidsthema een groter raakvlak heeft met het dagelijkse, particuliere leven (Geul, 1999). De interesse stijgt immers naarmate men zelf de seniorenleeftijd nadert. De **arbeidssituatie speelt een kleine rol** bij het eerste deel over armoede, waar opvalt dat dit minder populair is bij personen die in loondienst werken bij een werkgever. Wellicht speelt hier hetzelfde mechanisme en staat armoede voor deze groep verder af van het eigen leven. Het **opleidingsniveau** heeft invloed bij twee van de zes thema’s. Zowel bij ‘armoede en sociale inclusie’ als bij ‘klimaatsveranderingen en schone energie’ wordt een vertekening vastgesteld. Bij het vierde thema (natuurlijke hulpbronnen) reageren hoger opgeleiden duidelijk meer dan anderen. Bij het eerste deel over armoede reageert een gedeelte van de hoger opgeleiden (HOKT) significant meer en een ander gedeelte (HOLT en universitair) minder. De reden hiervoor kan verband houden met het feit dat de houders van een diploma HOKT in deze consultatie vooral zouden bestaan uit maatschappelijk assistenten die over het algemeen erg begaan zijn met dit thema. We kunnen dit echter niet toetsen, omdat we niet over dergelijk gedetailleerde informatie beschikken. Het onderwijsniveau wordt in de literatuur over de participatiekloof doorgaans beschouwd als de belangrijkste voorspeller van participatie, zodat de verwachting ontstaat dat het ook een grote rol speelt bij deze consultatie. Het onderwijsniveau blijkt een erg grote invloed te hebben op het feit dát men participeert, maar ook enigszins op de keuze van het thema.

De **wijze waarop personen geïnformeerd werden** over de consultatie zegt tenslotte ook iets over de mate waarin ze reageren⁷⁹. Was de geschreven pers hun belangrijkste informatiebron dan is de respons verhoudingsgewijs hoger⁸⁰. De radiospot – wat de belangrijkste bron van informatie was bij 191 van de 421 personen (ruim 45%)⁸¹ – leverde

⁷⁷ Eventueel komt dit door een grotere armoedegraad of werkloosheidsgraad in deze provincie.

⁷⁸ Reactie bij deel 3.2 per leeftijdscategorie: 16-29 jaar = 17,9%; 30-39 jaar = 18,5%; 40-49 jaar = 27,6%; 50-59 jaar = 41,2%; +60 jaar = 30,4%.

⁷⁹ Over de rol die de informatiebron speelde bij de organisaties was geen informatie beschikbaar in de gebruikte databank.

⁸⁰ Er is geen significant verband bij het tweede thema.

⁸¹ De geschreven pers was voor 99 van de 421 personen (23,51%) de belangrijkste bron van informatie.

dan weer minder respondenten op bij vier van de zes thema's. Een mogelijke verklaring is dat de radio een vluchtiger medium is waarmee men weliswaar veel personen kan bereiken, maar dat toch minder dan de geschreven pers aanzet tot daadwerkelijke reactie op verschillende thema's. Wellicht nam deze laatste groep, die in kranten en tijdschriften inhoudelijk beter geïnformeerd werd dan via de radio, met meer intrinsieke motivatie deel. De anderen bekeken de brochure of website misschien eerder uit nieuwsgierigheid – geprikkeld door de opvallende reclamespot(s) – en namen vervolgens minder intensief deel aan de raadpleging.

Tabel 14 – *Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van individuele personen (per deel)*

	Deel 3.1 Armoede	Deel 3.2 Vergrijzing	Deel 3.3 Volks- gezondheid	Deel 3.4 Natuurlijke hulpbronnen	Deel 3.5 Schone energie	Deel 3.6 Vervoer
<i>Aantal respond.</i>	172	120	102	96	120	174
<i>Geslacht</i>	Vooral vrouwen**		Vooral vrouwen**			
<i>Opleidingsniveau</i>	Meer bij HOKT*, Minder bij HOLT & universit.**			Vooral bij HOLT & universit.**		
<i>Werksituatie</i>	Minder bij loondienst**					
<i>Leeftijdscategorie</i>	Stijgt met de leeftijd, daalt terug vanaf +60 jaar**					
<i>Gebied</i>						WBrabant*
▪ Meer						Antw.**
▪ Minder						O-Vlaand.*
<i>Informatiebron</i>						
▪ Meer	Geschreven pers*		Geschreven pers***	Geschreven pers***	Geschreven pers***	Geschreven pers**
▪ Minder		Radio*	Radio**	Radio***	Radio***	Internet* Persoon*
<i>Reactiewijze</i>	Papier > internet**		Papier > internet**	Papier > internet***	Papier > internet**	Papier > internet**

Wat het **type organisatie** betreft valt in de eerste plaats op dat van de twee ICT-gerelateerde organisaties slechts één een reacties toestuurde over een thema en dit enkel voor het deel over het beheer van natuurlijke hulpbronnen. Ook door de vijf organisaties rond verkeer en vervoer

en de vier financiële instellingen wordt enkel gereageerd bij drie van de zes thema’s. Wanneer er een meer inhoudelijke analyse wordt gemaakt valt in de eerste plaats op dat bij het thema armoede minder dan verwacht wordt gereageerd door organisaties actief op internationale thema’s (waar armoede toch centraal staat)⁸². De ‘armoede en vierde wereld’ organisaties reageren bijna allemaal op dit thema (3/4), maar nagenoeg niet op de andere. Ze reageren dus hoofdzakelijk op de thema’s binnen hun eigen domein. Logisch is verder dat voor natuur- en milieuverenigingen het thema over natuurlijke hulpbronnen het meest interessant is (20/27). Bij ‘klimaatsveranderingen en schone energie’ reageren ze dan weer duidelijk minder (14/27) wat opvallend is. De medische wereld bespreekt vooral het derde deel over volksgezondheid en het thema armoede. Het laatste thema over vervoer is dan weer voor de consumentenorganisaties erg interessant (4/5), wat aannemelijk is omdat ze de consultatie als een soort drukkingsmiddel kunnen gebruiken. ‘Armoede’ is verder nog erg belangrijk voor de organisaties in het domein ‘buurt en wijk of bewonersgroepen’ (6/6) en de socio-culturele wereld (3/4). Tenslotte valt ook op dat organisaties actief op het terrein van duurzame ontwikkeling bij alle thema’s goed vertegenwoordigd zijn.

Tabel 15 – *Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van organisaties (per deel)*

	Deel 3.1 Armoede	Deel 3.2 Vergrijzing	Deel 3.3 Volks- gezondheid	Deel 3.4 Natuurlijke hulpbronnen	Deel 3.5 Schone energie	Deel 3.6 Vervoer
<i>Aantal resp.</i>	68	54	50	70	56	61
<i>Gebied</i>						
▪ Meer	Brussel** Wallonië**	WBrabant**			Brussel**	Brussel**
▪ Minder	Vlaand.**				Vlaanderen*	Vlaand.**
<i>Reactiewijze</i>	Papier > internet**	Papier > internet*		Papier > internet**		Papier > internet**

⁸² Organisaties actief op internationale thema’s: slechts 37,5% (3/8) reageert op het thema over armoede.

5.3.2. DEEL 1: ‘STRIJD TEGEN ARMOEDE EN VOOR SOCIALE INCLUSIE’

Van de vijf acties binnen het thema over armoede en sociale inclusie werden vooral de acties ‘Nationaal Actieplan Sociale Insluiting’ en ‘kwaliteitsvolle en betaalbare woningen’ door veel participanten becommentarieerd. De tweede en vijfde actie trokken duidelijk minder individuele personen of organisaties aan.

Tabel 16 – Aantal respondenten binnen deel 1

Acties van duurzame ontwikkeling	Aantal respondenten
<i>Actie 1 ‘Nationaal Actieplan Sociale Insluiting’</i>	106
<i>Actie 2 ‘Bescherming van de consument’</i>	66
<i>Actie 3 ‘Kwaliteitsvolle en betaalbare woningen’</i>	103
<i>Actie 4 ‘Kwaliteitsvolle banen’</i>	85
<i>Actie 5 ‘De ondernemers en de agrarische wereld’</i>	65

Net zoals bij het algemeen overzicht van de zes thema’s zijn het bij de eerste vijf acties ook de **organisaties** die verhoudingsgewijs veel reageren en levert de **papieren versie** relatief meer input op dan de elektronische. Wat het **gebied** betreft is vanuit Brussel meer interesse voor de actie over huisvesting, terwijl er in Vlaanderen en Wallonië significant minder op gereageerd wordt. Dit kan te maken hebben met de moeilijkheden om in Brussel nog kwaliteitsvolle en betaalbare woningen te vinden. Het verschil tussen Brussel en Vlaanderen wordt echter enkel vastgesteld bij organisaties en niet bij individuele personen. Voor wat de individuen betreft is ‘huisvesting’ minder populair in Luik en de actie ‘kwaliteitsvolle banen’ interessanter voor personen uit Vlaams-Brabant.

Tabel 17 – *Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van alle respondenten (acties 1 t.e.m. 5)*

	Actie 1	Actie 2	Actie 3	Actie 4	Actie 5
<i>Type respondent</i>	Vooral organisaties**	Vooral organisaties***	Vooral organisaties***	Vooral organisaties*	Vooral organisaties**
<i>Gebied</i>			Brussel**		
▪ Meer					
▪ Minder			Luik** Vlaanderen** Wallonië**	Antwerpen*	
<i>Reactiewijze</i>	Papier > internet***	Papier > internet***	Papier > internet***	Papier > internet***	Papier > internet***

Binnen het thema ‘armoede en sociale inclusie’ – dat vooral door vrouwen becommentarieerd werd – zijn er vooral bij actie vier en vijf, respectievelijk ‘kwaliteitsvolle banen’ en ‘ondernemers en agrarische wereld’, verhoudingsgewijs **meer vrouwen** die reageren. Verder reageren **hoog opgeleiden relatief minder** op de vierde actie over werkgelegenheid, wat logisch is omdat dit voornamelijk een probleem vormt voor laaggeschoolden en werklozen, die dan ook meer reageren. Hiermee samenhangend zijn de werklozen oververtegenwoordigd bij de eerste (‘Nationaal Actieplan Sociale Insluiting’) en derde actie (‘kwaliteitsvolle en betaalbare woningen’)⁸³. Waarom de **hogere leeftijdsgroepen** (vanaf 50 jaar) verhoudingsgewijs meer reageren op het ‘Nationaal Actieplan Sociale Insluiting’ is niet duidelijk.

⁸³ Werklozen versus anderen: 32% versus 14,4% bij actie 1 en 28% versus 11,9% bij actie 3.

Tabel 18 – Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van individuele personen (acties 1 t.e.m. 5)

	Actie 1	Actie 2	Actie 3	Actie 4	Actie 5
<i>Aantal reacties</i>	70	38	59	57	39
<i>Geslacht</i>				Vooral vrouwen**	Vooral vrouwen**
<i>Opleidingsniveau</i>				Minder bij HOLT & universitair**	
<i>Werksituatie</i>	Meer bij werklozen*		Meer bij werklozen*	Meer bij werklozen**, minder bij loondienst**	
<i>Leeftijdscategorie</i>	Vooral 50-59 en +60 jaar, minste bij 30-39 jaar**				
<i>Gebied</i>				V-Brabant*	
▪ Meer					
▪ Minder			Luik*		
<i>Informatiebron</i>					
▪ Meer	Geschreven pers**	Geschreven pers*			Geschreven pers***
▪ Minder					Radio*
<i>Reactiewijze</i>	Papier > internet***	Papier > internet*	Papier > internet***		Papier > internet**

Zoals blijkt uit tabel 15 speelt de **informatiebron** ook weer een rol bij het voorspellen van de reactiebereidheid. De geschreven pers levert bij drie van de vijf acties meer input op en de radio bij één actie significant minder.

Tabel 19 – *Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van organisaties (acties 1 t.e.m. 5)*

	Actie 1	Actie 2	Actie 3	Actie 4	Actie 5
<i>Aantal reacties</i>	36	28	44	28	26
<i>Gebied</i>					
▪ Meer			Brussel**		
▪ Minder			Vlaanderen**		
<i>Reactiewijze</i>	Papier > internet*		Papier > internet**	Papier > internet**	

Bij de **organisaties** die sterk vertegenwoordigd zijn bij het eerste thema – namelijk de socio-culturele wereld, ‘armoede en vierde wereld’ en ‘buurt en wijk’ – is de actie over betaalbare kwaliteitsvolle woningen het meest interessant. Ook voor de vakbonden scoort deze actie het hoogst. Zij reageren bijna niet op de vijfde actie over ‘ondernemers en de agrarische wereld’. Hierop reageren vooral organisaties gerelateerd aan duurzame ontwikkeling en milieuverenigingen. Ook de landbouworganisaties en de politieke groeperingen reageren enkel hierop binnen het thema armoede. Opvallend is tenslotte dat op de actie ‘kwaliteitsvolle banen’ weinig gereageerd wordt door werknemers- of werkgeversorganisaties. Een mogelijke verklaring is dat deze organisaties over andere belangrijke drukingskanalen beschikken en dat ze de consultatie over het federaal plan hiervoor niet nodig hebben.

5.3.3. DEEL 2: ‘DE VERGRIJZING VAN DE BEVOLKING OPVANGEN’

‘Blijven werken na 55 jaar’ is duidelijk de meest populaire actie binnen het thema ‘vergrijzing’. De reden hiervoor is wellicht de actualiteitswaarde ervan en het feit dat de pensioensleeftijd een gevoelig thema is. De actie ‘buurtdiensten’ trekt het minste respondenten aan. Waarschijnlijk staat de maatschappelijke integratie van ouderen voor velen nog te ver af van het particuliere leven.

Tabel 20 – Aantal respondenten binnen deel 2

Acties van duurzame ontwikkeling	Aantal respondenten
Actie 6 ‘Blijven werken na 55 jaar’	96
Actie 7 ‘Familiale zorg mogelijk maken’	32
Actie 8 ‘Buurtdiensten ontwikkelen’	23
Actie 9 ‘Verantwoord consumeren’	54
Actie 10 ‘Maatschappelijk verantwoord ondernemen en ethisch beleggen’	37

Er kunnen opnieuw gelijkaardige conclusies getrokken worden over de relatie tussen enerzijds de reactiebereidheid en anderzijds het **type respondent** en de **wijze waarop men reageert**. Bij actie zes over ‘blijven werken na 55 jaar’ is er echter geen significant verschil tussen organisaties (18,2%) en individuele personen (16,5%). Het percentage individuele personen dat op deze actie reageert is bovendien vrij hoog in vergelijking met de andere acties binnen dit thema⁸⁴ of binnen andere thema’s⁸⁵. Dit wijst erop dat opvallend veel personen hun zeg willen doen over het onderwerp ‘blijven werken na 55 jaar’. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat deze actie voor velen drastische gevolgen kan hebben. De reactiewijze speelt een rol bij de totale groep respondenten, maar het effect verzwakt wel wanneer organisaties en individuele personen apart worden bekeken. **Brussel** scoort bij de negende en tiende actie opnieuw beter dan **Vlaanderen**, maar dan vooral bij organisaties. De actie over familiale zorg is dan weer bij individuele personen uit **Antwerpen** interessant.

⁸⁴ Percentage individuele personen dat reageert: actie 7 = 3,9%; actie 8 = 2,1%; actie 9 = 5,7%; actie 10 = 3,9%.

⁸⁵ Zie bijlage.

Tabel 21 – *Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van alle respondenten (acties 6 t.e.m. 10)*

	Actie 6	Actie 7	Actie 8	Actie 9	Actie 10
<i>Type respondent</i>		Vooral organisaties**	Vooral organisaties***	Vooral organisaties***	Vooral organisaties***
<i>Gebied</i>					
▪ Meer		Antwerpen*		Brussel** W-Brabant**	Brussel*
▪ Minder				Vlaanderen**	Vlaanderen**
<i>Reactiewijze</i>	Papier > internet**		Papier > internet**	Papier > internet***	Papier > internet***

Op de actie over het mogelijk maken van familiale zorg wordt verhoudingsgewijs meer gereageerd door **vrouwen**. Dit klinkt aannemelijk omdat vrouwen doorgaans meer zorgtaken op zich nemen. Toch is het verschil niet erg groot. Slechts 7,3% van de vrouwen (9 personen) tegenover 2,6% van de mannen (8 personen) gaven commentaar op deze actie. Hoewel de actie ‘buurtdiensten’ het minste respondenten opleverde, blijkt het merendeel van hen **laaggeschoold of werkloos** te zijn. Het is echter moeilijk om hierover sterke conclusies te trekken, omdat de absolute aantallen erg laag zijn⁸⁶. ‘Maatschappelijk verantwoord ondernemen en ethisch beleggen’ is dan weer een actie die vooral bij **hogere opgeleiden** het meeste personen aantrekt. Dit lijkt aannemelijk, omdat deze groep doorgaans over meer financiële middelen beschikt om beleggingen en andere investeringen te overwegen.

⁸⁶ Aantal laaggeschoolden (lager onderwijs en lager secundair) dat reageert = 3 (9,7%); aantal werklozen dat reageert = 4 (16%).

Tabel 22 – Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van individuele personen (acties 6 t.e.m. 10)

	Actie 6	Actie 7	Actie 8	Actie 9	Actie 10
<i>Aantal reacties</i>	72	17	9	25	17
<i>Geslacht</i>		Vooral vrouwen*			
<i>Opleidingsniveau</i>			Vooral lager onderwijs en lager secundair**		Vooral HOLT & universitair*
<i>Werksituatie</i>			Meer bij werklozen**		
<i>Leeftijdscategorie</i>	Vooral 40-49 en 50-59 jaar, minder bij jongeren en +60 jaar**				
<i>Gebied</i>		Antwerpen**			
<i>Informatiebron</i> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Meer ▪ Minder 				Radio**	
<i>Reactiewijze</i>				Papier > internet*	Papier > internet**

Bij de actie over pensioensleeftijd wordt – zoals verwacht – meer gereageerd door degenen voor wie dit dichterbij komt en alsmaar relevanter wordt, meer bepaald de **40-49 en 50-59 jarigen**. Bij jongeren en zestigplussers ligt dit deel van het leven nog te ver in de toekomst of is het al achter de rug, zodat ze wellicht minder gemotiveerd zijn om erop te reageren.

Tabel 23 – *Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van organisaties (acties 6 t.e.m. 10)*

	Actie 6	Actie 7	Actie 8	Actie 9	Actie 10
<i>Aantal reacties</i>	24	15	14	29	20
<i>Gebied</i>					
▪ Meer			Luik ^{87*}	W-Brabant**	Brussel**
▪ Minder					Vlaanderen*
<i>Reactiewijze</i>	Papier > internet**			Papier > internet**	

Hoewel de pensioensleeftijd een actueel thema is en erg delicaat, wordt er slechts door één (van de drie) werknemersorganisatie en door twee (van de zes) bedrijven of werkgeversorganisaties op gereageerd. De actie ‘verantwoord consumeren’ wordt slechts door twee van de vijf consumentenorganisaties besproken. Vooral de milieuverenigingen reageren hier veel op. Opvallend is dat de actie over het ontwikkelen van buurtdiensten maar door één van de zes ‘buurt en wijk’ organisaties en één op vier groeperingen uit de socio-culturele wereld wordt becommentarieerd. Bij ‘verantwoord ondernemen’ tenslotte kan verwacht worden dat vooral financiële instellingen en bedrijven veel reageren, maar dit blijkt niet echt het geval te zijn⁸⁸.

5.3.4. DEEL 3: ‘GEVAREN VOOR DE VOLKSGEZONDHEID BEPERKEN’

Bij het thema ‘volksgezondheid’ blijkt vooral ‘kwaliteitsvolle voeding’ voor velen een belangrijke actie. Wellicht houdt dit verband met de verschillende crisissen die België op dit vlak heeft doorgemaakt. Op de actie over het verbeteren van de informatie en communicatie over gezondheidszorg werd slechts door 23 respondenten gereageerd, wat erg weinig is in vergelijking met de andere acties.

⁸⁷ Het betreft hier slechts 8 respondenten, wat erg weinig is om correcte conclusies te trekken.

Tabel 24 – Aantal respondenten binnen deel 3

Acties van duurzame ontwikkeling	Aantal respondenten
Actie 11 ‘Globale opvang verbeteren’	32
Actie 12 ‘Informatie en communicatie verbeteren’	23
Actie 13 ‘Toegang tot de gezondheidszorg bevorderen’	43
Actie 14 ‘Kwaliteitsvolle voeding’	87
Actie 15 ‘Geweld voorkomen’	42

De twee enige conclusies die gelden voor alle respondenten is dat **organisaties** verhoudingsgewijs meer reageren en dat de **papieren versie** eveneens meer respondenten oplevert. Voor de individuele personen geldt dit laatste voor drie van de zes acties. Bij de organisaties kunnen wat dit betreft geen significante verbanden gevonden worden.

Tabel 25 – Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van alle respondenten (acties 11 t.e.m. 15)

	Actie 11	Actie 12	Actie 13	Actie 14	Actie 15
Type respondent	Vooraf organisaties***	Vooraf organisaties***	Vooraf organisaties**	Vooraf organisaties**	Vooraf organisaties*
Reactiewijze	Papier > internet***	Papier > internet**	Papier > internet**	Papier > internet***	Papier > internet***

Vrouwen reageren verhoudingsgewijs meer dan mannen (19,5% versus 9,6%) op actie 14 over kwaliteitsvolle voeding. Bij deze actie wordt ook meer input gegeven door personen die via de **geschreven pers** geïnformeerd werden. Wat het gebied betreft kan enkel gezegd worden dat personen uit **Luxemburg** relatief meer reageerden op actie 15 over het

⁸⁸ Bij bedrijven slechts 2/6 en bij financiële instellingen 2/4.

voorkomen van geweld. Hoewel het verschil procentueel erg groot is (20% versus 5,1%) is het absolute aantal personen uit Luxemburg – namelijk 20 personen waarvan er vier reageerden – zo klein dat het moeilijk is om een correcte conclusie te trekken.

Tabel 26 – Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van individuele personen (acties 11 t.e.m. 15)

	Actie 11	Actie 12	Actie 13	Actie 14	Actie 15
<i>Aantal reacties</i>	16	8	26	55	26
<i>Geslacht</i>				Vooraf vrouwen**	
<i>Gebied</i> ▪ Meer					Luxemburg**
<i>Informatiebron</i> ▪ Meer				Geschreven pers**	
<i>Reactiewijze</i>	Papier > internet**			Papier > internet**	Papier > internet**

Tabel 27 – Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van organisaties (acties 11 t.e.m. 15)

	Actie 11	Actie 12	Actie 13	Actie 14	Actie 15
<i>Aantal reacties</i>	16	15	17	32	16

Wat het **type organisatie** betreft reageert de medische wereld voornamelijk op actie 12 (informatie en communicatie bevorderen) en 14 (kwaliteitsvolle voeding), maar niet op het voorkomen van geweld. Kwaliteitsvolle voeding wordt daarnaast voornamelijk door bewonersgroepen besproken (4/6). Het verbeteren van de toegang tot de gezondheidszorg zou

vooral voor de armoedeorganisaties interessant kunnen zijn, maar slechts één ervan reageert. Toch is dit de enige actie binnen het derde thema die door dit type organisatie behandeld wordt. Een mogelijke reden voor deze lage respons is dat armoedeorganisaties op basis van de grote titels van de zes thema's enkel bij het eerste thema over 'strijd tegen de armoede en voor sociale inclusie' zijn terechtgekomen en dat men bij de titel 'gevaaren voor de volksgezondheid beperken' niet onmiddellijk de link kon leggen met armoede dat wel relevant is bij de actie 'toegang tot de volksgezondheid bevorderen'. Omdat de titels van de zes thema's – en in mindere van de acties – richting geven aan de respondenten is het belangrijk om ervoor te zorgen dat deze de inhoud op een correcte wijze weergeven en dat bepaalde thema's of acties niet verdrinken in het geheel.

5.3.5. DEEL 4: 'VERANTWOORDELIJKE BEHEER VAN NATUURLIJKE HULPBRONNEN'

In het vierde deel reageerden 109 respondenten op de actie over het gebruik van natuurlijke hulpbronnen. Hier kan weer een gelijkaardige redenering gevolgd worden als voorheen, namelijk dat het een zeer actuele discussie betreft die veel media-aandacht krijgt. Het beheer van de Noordzee kan slechts rekenen op reactie van 21 individuen of organisaties, wat erg weinig is.

Tabel 28 – Aantal respondenten binnen deel 4

Acties van duurzame ontwikkeling	Aantal respondenten
<i>Actie 16 'Minder gebruik van natuurlijke hulpbronnen'</i>	109
<i>Actie 17 'Label duurzame ontwikkeling'</i>	66
<i>Actie 18 'Voorbeeldfunctie van de overheid'</i>	49
<i>Actie 19 'Biodiversiteit beschermen'</i>	65
<i>Actie 20 'Geïntegreerd beheer van de Noordzee'</i>	21

De eerder geformuleerde conclusie dat **organisaties verhoudingsgewijs meer** reageren en dat de **respondenten die op papier reageerden** in de meeste acties oververtegenwoordigd zijn, wordt ook hier met overtuiging bevestigd. Bij actie 18 over de voorbeeldfunctie van de

overheid reageren significant **meer Brusselse en minder Vlaamse** respondenten, maar dit effect verdwijnt bij opsplitsing in de twee subgroepen.

Tabel 29 – *Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van alle respondenten (acties 16 t.e.m. 20)*

	Actie 16	Actie 17	Actie 18	Actie 19	Actie 20
<i>Type respondent</i>	Vooral organisaties***	Vooral organisaties***	Vooral organisaties***	Vooral organisaties***	Vooral organisaties***
<i>Gebied</i>					
▪ Meer			Brussel**		
▪ Minder			Vlaanderen**		
<i>Reactiewijze</i>	Papier > internet***	Papier > internet***	Papier > internet***	Papier > internet***	Papier > internet**

Het effect van de **bron van informatie** blijkt binnen dit thema heel duidelijk. De geschreven pers leidt tot significant meer en de radio tot significant minder respondenten bij vier van de vijf acties. Bij de subgroep ‘individuen’ zijn geen opvallende vaststellingen met betrekking tot leeftijd, geslacht en opleidingsniveau. Wel blijken **studenten** oververtegenwoordigd te zijn bij actie 17 (label duurzame ontwikkeling). Inwoners van **Namen** reageerden bovendien meer over de ‘Noordzee actie’. Hier geldt de redenering van ‘meer participatie bij thema’s uit het dagelijks leven of de (woon)omgeving’ dus schijnbaar niet. Het totaal aantal respondenten bij deze actie is echter zo laag (7) dat een dergelijke conclusie wellicht te voorbarig is.

Tabel 30 – Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van individuele personen (acties 16 t.e.m. 20)

	Actie 16	Actie 17	Actie 18	Actie 19	Actie 20
<i>Aantal reacties</i>	56	25	21	33	7
<i>Werksituatie</i>		Vooral studenten*		Vooral HuisM/V ^{89*}	
<i>Gebied</i>					Namen*
▪ Meer					
<i>Informatiebron</i>					
▪ Meer	Geschreven pers***	Geschreven pers***	Geschreven pers**	Geschreven pers**	
▪ Minder	Radio**	Radio**	Radio**	Radio**	
<i>Reactiewijze</i>	Papier > internet***	Papier > internet***	Papier > internet**	Papier > internet***	

Tabel 31 – Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van organisaties (acties 16 t.e.m. 20)

	Actie 16	Actie 17	Actie 18	Actie 19	Actie 20
<i>Aantal reacties</i>	53	41	28	32	14
<i>Reactiewijze</i>	Papier > internet**	Papier > internet*	Papier > internet*		

⁸⁹ Het totaal aantal huisvrouwen/mannen is slechts 5, wat te weinig is om correcte conclusies te trekken.

Binnen dit thema reageren de natuurverenigingen vooral op actie 16 (minder gebruik van natuurlijke hulpbronnen) en actie 19 (biodiversiteit beschermen), die de sterkste link hebben met de milieuproblematiek. Vier van de zes adviesraden spreken zich ook uit over de vermindering van het gebruik van natuurlijke hulpbronnen, wat veel meer is dan bij de andere acties binnen dit thema. Bij ‘label duurzame ontwikkeling’ is er – zoals verwacht – een duidelijke oververtegenwoordiging van organisaties actief op het terrein van duurzame ontwikkeling. Opvallend is verder dat er door de overheden weinig gereageerd wordt op de topic ‘voorbeeldfunctie van de overheid’ (3/14).

5.3.6. DEEL 5: ‘BEPERKING VAN KLIMAATSVERANDERINGEN EN GEBRUIK VAN SCHONE ENERGIE’

De actie ‘alternatieve energie bevorderen’ trekt het meeste respondenten aan. Dit kan opnieuw verklaard worden door de actualiteitswaarde ervan en het bestaande maatschappelijk debat over het onderwerp. ‘Het versterken van federale coördinatie’ en de actie ‘betere solidariteit en flexibiliteitsmechanismen aanwenden’ worden door erg weinig respondenten besproken. Mogelijke verklaringen zijn het vrij abstracte karakter van beide acties of het feit dat ze te ver afstaan van de burger.

Tabel 32 – Aantal respondenten binnen deel 5

Acties van duurzame ontwikkeling	Aantal respondenten
<i>Actie 21 ‘Federale coördinatie versterken’</i>	32
<i>Actie 22 ‘De juiste prijs’</i>	63
<i>Actie 23 ‘Een betere solidariteit, flexibiliteitsmechanismen aanwenden’</i>	34
<i>Actie 24 ‘Alternatieve energie bevorderen’</i>	104
<i>Actie 25 ‘Energiezuinige gebouwen’</i>	58

Organisaties reageerden op elke actie binnen dit thema opnieuw verhoudingsgewijs meer dan individuele personen en de **papieren reactiewijze** levert meer respondenten op. Na

opsplitsing in individuen en organisaties is wat dit laatste betreft echter alleen nog maar een significant verband bij actie 24 over alternatieve energie⁹⁰. Opvallend is dat respondenten uit **Brussel** bij alle acties oververtegenwoordigd zijn. Vanuit **Vlaanderen** wordt minder gereageerd over ‘de juiste prijs’ en meer over ‘energiezuinige gebouwen’. Op die laatste actie wordt in **Wallonië** significant minder gereageerd. Deze conclusies houden in beperkte mate stand bij opsplitsing in de twee subgroepen. Bij de individuele personen wordt op de actie over energiezuinige gebouwen echter significant minder gereageerd door personen uit Brussel.

Tabel 33 – *Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van alle respondenten (acties 21 t.e.m. 25)*

	Actie 21	Actie 22	Actie 23	Actie 24	Actie 25
<i>Type respondent</i>	Vooral organisaties***	Vooral organisaties***	Vooral organisaties***	Vooral organisaties**	Vooral organisaties***
<i>Gebied</i>					
▪ Meer	Brussel*	Brussel**	Brussel*	Brussel* W-Brabant*	Limburg ⁹¹ ** Vlaanderen** Brussel**
▪ Minder		Vlaanderen**		V-Brabant*	Wallonië**
<i>Reactiewijze</i>	Papier > internet***	Papier > internet***	Papier > internet**	Papier > internet***	Papier > internet**

Er kunnen geen echte conclusies getrokken worden betreffende de link tussen respons en socio-demografische kenmerken van de individuen. **Huisvrouwen of –mannen** zijn wel oververtegenwoordigd bij de actie over energiezuinige gebouwen, maar aangezien het aantal respondenten in deze categorie erg laag is is elke conclusie hierover voorbarig⁹². Qua

⁹⁰ Reactiewijze bij actie 24: 13,1% versus 24,5% bij individuele personen – 14,5% versus 36,4% bij organisaties.

⁹¹ Het betreft slechts 10 respondenten, wat te weinig is om correcte conclusies te trekken.

⁹² Het totaal aantal huisvrouwen/mannen is slechts 5.

informatiebron levert de geschreven pers niet significant meer respondenten op, maar zorgt de radiospot wel voor significant minder respondenten bij actie 24 (alternatieve energie).

Tabel 34 – *Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van individuele personen (acties 21 t.e.m. 25)*

	Actie 21	Actie 22	Actie 23	Actie 24	Actie 25
<i>Aantal reacties</i>	12	32	14	68	32
<i>Werksituatie</i>					Vooral HuisM/V*
<i>Gebied</i>					
▪ Meer					Limburg ^{93**} Vlaanderen**
▪ Minder					Brussel** Wallonië**
<i>Informatiebron</i>					
▪ Minder				Radio**	
<i>Reactiewijze</i>				Papier > internet**	

⁹³ Het betreft slechts 8 respondenten, wat te weinig is om correcte conclusies te trekken.

Tabel 35 – *Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van organisaties (acties 21 t.e.m. 25)*

	Actie 21	Actie 22	Actie 23	Actie 24	Actie 25
<i>Aantal reacties</i>	20	31	20	36	26
<i>Gebied</i>					
▪ <i>Meer</i>		Brussel* Wallonië*			
▪ <i>Minder</i>		Vlaanderen*			
<i>Reactiewijze</i>				Papier > internet**	

Als het **type organisatie** van nabij wordt bekeken, valt op dat de consumentenorganisaties zich binnen dit thema enkel uitspreken over ‘de juiste prijs’, wat aannemelijk is. Alternatieve energie – dat het meest populaire topic is binnen dit thema – scoort hoog in de onderzoekswereld en bij natuurverenigingen. Vreemd is dat slechts twee van de zes ‘energie en grondstoffen’ organisaties hierop reageren.

5.3.7. DEEL 6: ‘HET VERVOERSSYSTEEM VERBETEREN’

In het laatste thema worden vooral actie 26 (aanbod openbaar vervoer verbeteren) en 28 (minder vervuilende voertuigen) door veel respondenten behandeld. Wellicht spreken deze acties meer aan omdat ze concreet en duidelijk zijn. De titels ‘informatie integreren’, ‘variabiliseren van de kosten’ en ‘anders verplaatsen’ zijn abstracter, zodat men zich op het eerste zicht moeilijk een beeld kan vormen van de betekenis en het belang ervan.

Tabel 36 – Aantal respondenten binnen deel 6

Acties van duurzame ontwikkeling	Aantal respondenten
Actie 26 ‘Aanbod openbaar vervoer verbeteren’	120
Actie 27 ‘Informatie integreren’	17
Actie 28 ‘Minder vervuilende voertuigen’	115
Actie 29 ‘Variabiliseren van de kosten’	74
Actie 30 ‘Anders verplaatsen’	97

Opnieuw worden gelijkaardige vaststellingen gedaan met betrekking tot het **type respondent** en de **reactiewijze**. Bovendien blijft deze laatste conclusie – enigszins verzwakt – grotendeels overeind bij opsplitsing in organisaties en individuele personen. Bij drie van de vijf acties (26, 27 en 30) scoort het gebied **Brussel** het hoogst en **Vlaanderen** het laagst. Respondenten uit **Waals-Brabant** zijn – met 37,9% versus 19,2% – oververtegenwoordigd bij actie 28 over ‘minder vervuilende voertuigen’. Bij opsplitsing in subgroepen verdwijnen deze verbanden grotendeels.

Tabel 37 – Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van alle respondenten (acties 26 t.e.m. 30)

	Actie 26	Actie 27	Actie 28	Actie 29	Actie 30
<i>Type respondent</i>	Vooral organisaties*	Vooral organisaties***	Vooral organisaties*	Vooral organisaties**	Vooral organisaties**
<i>Gebied</i>					
▪ Meer	Brussel**	Brussel**	W-Brabant*		Brussel**
▪ Minder	Antwerpen** Vlaanderen**	Vlaanderen**			Henegouwen* Vlaanderen**
<i>Reactiewijze</i>	Papier > internet***	Papier > internet***	Papier > internet***	Papier > internet***	Papier > internet**

Wat socio-demografische kenmerken betreft kan enkel iets gezegd worden over de werksituatie. **Zelfstandigen** zijn significant ondervertegenwoordigd bij de actie over het aanbod aan openbaar vervoer. Slechts 4,9% van hen, tegenover 20% van de anderen, reageert op deze actie. Een reden hiervoor kan zijn dat zelfstandigen minder gebruik maken van het openbaar vervoer. De geschreven pers komt hier terug naar voor als **bron van informatie** die – alleszins bij drie van de zes acties – meer dan andere aanzet tot reageren. De negatieve impact van de radiospot is enkel bij één actie significant.

Tabel 38 – Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van *individuele personen* (acties 26 t.e.m. 30)

	Actie 26	Actie 27	Actie 28	Actie 29	Actie 30
<i>Aantal reacties</i>	83	1	79	45	63
<i>Werksituatie</i>	Minder bij zelfstandigen*				
<i>Gebied</i>					
▪ Meer					Brussel**
▪ Minder	Antwerpen**				Wallonië** Vlaanderen**
<i>Informatiebron</i>					
▪ Meer	Geschreven pers**		Geschreven pers*		Geschreven pers**
▪ Minder	Radio**				
<i>Reactiewijze</i>			Papier > internet***	Papier > internet**	

Tabel 39 – *Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van organisaties (acties 26 t.e.m. 30)*

	Actie 26	Actie 27	Actie 28	Actie 29	Actie 30
<i>Aantal reacties</i>	37	16	36	29	34
<i>Gebied</i>					
▪ <i>Meer</i>	Brussel* Wallonië*				
▪ <i>Minder</i>	Vlaanderen*				
<i>Reactiewijze</i>	Papier > internet***			Papier > internet**	Papier > internet**

De werknemersorganisaties reageren binnen dit thema vooral op de actie over het aanbod aan openbaar vervoer, wat ook voor organisaties betreffende ‘verkeer en vervoer’, ‘leerlingen, studenten...’ en ‘consumenten’ een belangrijk topic is. De politieke groeperingen reageren enkel op ‘minder vervuilende voertuigen’. Dit is ook het belangrijkste thema voor de overheden en de organisaties inzake duurzame ontwikkeling. De milieuverenigingen reageren nog iets meer op de actie ‘anders verplaatsen’, net als de bewonersgroepen. De ‘verkeer en vervoer’ organisaties reageren ongeveer evenveel op alle thema’s, maar niet op ‘informatie integreren’, wat een minder directe link heeft met vervoer, hoewel het zeker niet onbelangrijk is.

5.4 ALGEMENE CONCLUSIES

Het deelnameprofiel van de **individuele respondenten** vertoont een duidelijke vertekening in vergelijking met de Belgische populatie. In de eerste plaats is er een sterke oververtegenwoordiging van mannen (71,8%). Bijna 75% van de deelnemers heeft minstens een hogeschooldiploma. Verder valt op dat de jongere (16-29 jaar) en oudere leeftijdsgroepen (+60 jaar) ondervertegenwoordigd zijn. Wat de werksituatie betreft bestaat de groep vooral uit personen die werken in loondienst en namen er opvallend weinig huisvrouwen of –mannen en werklozen deel. Bij de **organisaties** valt op dat natuur- en milieuverenigingen zeer sterk vertegenwoordigd zijn. Er waren echter maar weinig deelnemende landbouw-, ICT-gerelateerde, religieuze en vrouwenorganisaties⁹⁴.

Bij de thematische analyse werd nagegaan of het participatieprofiel verschillend is bij de zes thema's en dertig acties in hoofdstuk drie van het voorontwerp. Een eerste opvallende vaststelling bij nagenoeg alle topics is dat **organisaties verhoudingsgewijs meer** reageren dan individuele personen. Als verklaring werd verwezen naar gekwalificeerde (personeels)leden binnen belangengroepen en andere organisaties uit het middenveld die over voldoende tijd en kennis beschikken om het voorontwerp te bestuderen en reacties op te stellen. Ook bij de wijze waarop men reageert werd voor het merendeel van de acties een significant verschil vastgesteld. Degenen die reageerden via internet reageren verhoudingsgewijs minder dan wie **op papier** reageerde. Omdat deze reactiewijze meer tijd en inspanning kost kiezen wellicht enkel de meer gemotiveerde respondenten ervoor. Reageren via internet is gemakkelijker en sneller, zodat ook zij die er wat minder tijd en energie in willen of kunnen investeren deelnemen aan de consultatie. Het **gebied** waar men woont of waar de organisatie gevestigd is, had niet zo'n eenduidige invloed. Toch viel op dat wanneer het een significant effect had op de respons er meestal meer gereageerd werd vanuit Brussel en minder vanuit Vlaanderen. De reden hiervoor is niet duidelijk. Specifiek voor individuele personen speelde ook de **informatiebron** een rol bij de deelnamebereidheid. Deze

⁹⁴ Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat er in de samenleving slechts weinig van dit soort organisaties zijn en dat ze daardoor procentueel toch goed vertegenwoordigd zijn in de consultatie. Over dergelijke informatie beschikken we echter niet.

was bij een vrij groot aantal acties hoger wanneer men geïnformeerd werd door de geschreven pers en lager als de radiospot de belangrijkste bron van informatie was. De vluchtigheid van het medium radio en de meer inhoudelijk informatie die de geschreven pers te bieden had over de consultatie zijn mogelijke verklaringen hiervoor. Verder viel op dat **hoog opgeleiden** duidelijk op andere thema's reageerden dan laagopgeleiden.

Er kunnen tenslotte nog twee belangrijke conclusies gemaakt worden. In de eerste plaats bleek dat de reactiebereidheid toenam naarmate het thema een **groter raakvlak** had met de individuele leefwereld van de respondent. Ten tweede bleek uit de antwoorden dat een bepaald gedeelte van de consultatie vooral **gericht was op** het *brede publiek*, zoals voedselveiligheid en blijven werken na 55 jaar, en andere meer op *specialisten of organisaties* binnen een specifiek domein (vb. federale coördinatie versterken, informatie integreren en geïntegreerd beheer van de Noordzee). Toch worden ze binnen één consultatie behandeld, wat niet de ideale optie is.

HOOFDSTUK 6 SAMENVATTING & VOORLOPIGE AANBEVELINGEN

6.1 SAMENVATTING

Interactieve beleidsvorming kan als volgt gedefinieerd worden: “Een wijze van beleid voeren waarbij een overheid in een zo vroeg mogelijk stadium burgers, maatschappelijke organisaties, bedrijven en/of andere overheden bij het beleid betreft om in open wisselwerking en/of samenwerking met hen tot de voorbereiding, bepaling, de uitvoering en/of de evaluatie van beleid te komen”. De mate van invloed die burgers kunnen uitoefenen wordt doorgaans weergegeven in een participatieladder met verschillende niveaus van participatie zoals informeren, consulteren, adviseren, coproduceren en meebeslissen.

Participatie van de burger in beleidsvoering heeft de laatste decennia alsmaar meer aan **belang** gewonnen. Dit blijkt uit beleidsdocumenten van internationale organisaties, maar ook van Belgische federale, regionale en lokale overheden. Vooral het beleidsdomein ‘duurzame ontwikkeling’ blijkt onlosmakelijk verbonden te zijn met participatie. De belangrijkste **doelstellingen** ervan zijn voorlichting, legitimiteit, doelmatigheid en kwaliteitsverbetering van het overheidsbeleid. Over het algemeen verwijst men naar drie grote **voordelen** van een dergelijke aanpak. Ten eerste zorgt participatie voor een breed draagvlak voor het beleid, zodat er een grotere kans is dat de beslissingen geaccepteerd worden door de bevolking. Het verhoogt met andere woorden de legitimiteit. Een tweede pro-argument is meer van inhoudelijke aard, en wijst erop dat burgerparticipatie leidt tot het mobiliseren van een grote diversiteit aan ervaringen, kennisvormen, vaardigheden, expertise, inzichten en perspectieven. Dit zorgt voor een inhoudelijke verrijking van het beleid. Ten derde is er nog een moreel argument dat de intrinsieke waarde van participatie benadrukt, omdat het kan leiden tot een meer open en directe democratie. De belangrijkste **tegenargumenten** verwijzen naar het gebrek aan kennis en vaardigheden bij de burger om een waardevolle bijdrage te leveren aan het beleid en het feit dat de burger enkel of vooral uit is op zijn eigen voordeel zonder oog te hebben voor het algemeen belang. Daarnaast bestaat het risico dat burgerparticipatie leidt tot een uitholling van het representatieve stelsel en dat het zorgt voor (onnodige?) vertraging van de besluitvorming. Bij politici wordt vaak een **ambivalente houding** vastgesteld ten opzichte van participatief beleid. Enerzijds beseft men alsmaar meer dat er voordelen aan verbonden zijn, maar anderzijds is er toch nog sprake van ‘koudwatervrees’. Het betrekken van de burger

zou immers kunnen leiden tot onbruikbare voorstellen of een eigen afweging onmogelijk maken.

In 2004 werd de tweede consultatie georganiseerd omtrent het voorontwerp van federaal plan inzake duurzame ontwikkeling. Deze raadpleging had uiteenlopende **doelstellingen**, zoals bewustmaking, draagvlak verwerven, informatieverstrekking en kwaliteitsverhoging van het beleid. De instrumenten die men hanteerde waren echter niet aangepast aan al deze verschillende doelstellingen. Er was dus een vermenging van diverse doelstellingen zonder dat dit resulteerde in een gediversifieerd aanbod, afgestemd op specifieke doelgroepen. Zo werden bijvoorbeeld 16-18 jarigen en kansarmen wel beschouwd als prioritaire doelgroepen, maar slaagde men er niet in om deze te bereiken. Positief was wel dat er bij de **bekendmaking** gebruik werd gemaakt van verschillende media, zodat men zoveel mogelijk burgers op de hoogte kon brengen van de consultatie. Het is echter de vraag of de hoge kosten hiervan opwegen tegen de baten. Een belangrijk knelpunt was de **lage toegankelijkheid** van het document. Dit was erg complex, verwarrend en moeilijk leesbaar voor de gemiddelde burger. De bijhorende brochure compenseerde dit probleem enigszins. Er was tenslotte nog een probleem met de **gepercipieerde impact** van de raadpleging. Omwille van het politiek draagvlak voor het voorontwerp leek de consultatie voor sommige burgers zinloos, omdat er wellicht toch geen fundamentele veranderingen zouden aangebracht worden. Aan de andere kant is een dergelijk politiek engagement essentieel, omdat de bevolking er dan op kan vertrouwen dat de voorstellen in het plan ook effectief uitgevoerd zullen worden.

‘De participant’ is niet representatief voor de bevolking, omdat er een participatiekloof is. De belangrijkste vertekeningen die men vaststelt houden verband met opleidingsniveau, geslacht, leeftijd, inkomen, socio-economische status en etniciteit. Vooral gesetelde, hoogopgeleide, mannelijke en welvarende ‘middle to upper-class individuals’ nemen deel aan allerhande participatie-initiatieven. Naast **achtergrondkenmerken** kunnen echter ook **attitudes, houdingen en opinies** invloed uitoefenen op de deelnamebereidheid. Inspraakinitiatieven roepen bovendien vooral deze personen tot actie die op andere terreinen in de samenleving – zoals het **verenigingsleven en belangenorganisaties** – al actief participeren. Voor leden van een belangengroep is de financiële en sociale drempel immers vaak lager dan voor de individuele, niet-georganiseerde burger. In belangengroepen leren burgers ook de waarde

inzien van democratische besluitvorming en wordt een kader aangereikt om invloed uit te oefenen op het beleid.

Als verklaring voor de lage participatiegraad van bepaalde groepen in de samenleving wordt vaak verwezen naar het gebrek aan de noodzakelijk **'resources' of hulpbronnen**, zoals 'civic skills', geld en vrije tijd. Laag opgeleide personen beschikken vaak niet over de nodige vaardigheden of financiële middelen om actief te participeren. 'Civic skills' worden vooral ontwikkeld door onderwijs, maar kunnen ook aangeleerd worden in een maatschappelijke organisatie. Vrije tijd heeft wel een invloed op de hoeveelheid tijd die men besteed aan participatie, maar niet op het feit dát men participeert. Een tweede verklaring heeft te maken met **rekrutering**. Degenen die al beschikken over de nodige hulpbronnen, worden vaker dan anderen gevraagd om actief te worden in het politieke en maatschappelijke leven. **Motivatie** en interesse spelen daarnaast ook een belangrijke rol. De deelnamebereidheid is bovendien hoger wanneer het beleidsdomein of –thema een groter **raakvlak** heeft met het dagelijkse, particuliere leven en de (woon)omgeving, en de participatie weinig financiële of psychologische **kosten** (vb. frustratie, gemiste alternatieve tijdsbestedingen) met zich meebrengt. Een specifiek probleem bij duurzame ontwikkeling is dat het beleidsdomein **onvoldoende spektakelwaarde** heeft.

Naast de participatiekloof bestaat er ook een digitale kloof. Hoewel de informatisering en digitalisering van de samenleving voor veel mensen **nieuwe mogelijkheden en kansen** gecreëerd hebben, dreigen bepaalde groepen uit de boot te vallen omdat ze niet beschikken over de nodige vaardigheden, kennis of financiële middelen om gebruik te kunnen maken van nieuwe technologieën. Positief is dat het **aantal personen** dat het internet gebruikt tussen 1997 en 2004 drastisch is toegenomen. Toch is er een duidelijke vertekening in het **profiel van internetgebruikers**. Waalse gezinnen maken er minder gebruik van. Het zijn vooral jongeren en hoger opgeleiden met een job die internet regelmatig gebruiken. **Kansarmen** hebben het met name niet gemakkelijk omwille van financiële, intellectuele, psychologische en maatschappelijke drempels.

Een belangrijke vraag die men zich moet stellen is of de participatiekloof een probleem is. Dit hangt enerzijds af van de **reden waarom mensen niet participeren**. Als ze niet willen uit gebrek aan motivatie of interesse is het probleem niet zo ernstig. Als bepaalde groepen in de

samenleving niet in de mogelijkheid zijn om hun stem te laten horen, en als de lage betrokkenheid bij politieke en maatschappelijke besluitvormingsprocessen een uiting is van frustratie, onvrede of vervreemding is de situatie problematischer. Anderzijds is het antwoord op deze vraag afhankelijk van de **doelstelling** die men vooropstelt bij het participatie-initiatief. Wil men vooral het draagvlak vergroten voor het beleid, dan is representativiteit noodzakelijk. Is het vooral de bedoeling om creatieve oplossingen te genereren, dan is gelijke participatie geen vereiste. Bovendien moet men zich afvragen of de belangen van burgers die niet (kunnen) participeren voldoende behartigd worden door anderen, zoals verkozen politici of vertegenwoordigers van belangengroepen.

Het overbruggen van de participatiekloof is niet eenvoudig. In het '**Civic Voluntarism Model**' van Verba wordt verwezen naar drie mogelijkheden: het verminderen van de socio-economische verschillen in de samenleving, het rekruteren van personen die normaal gezien niet gevraagd worden voor participatie en het versterken van de motivatie van minder gegoede burgers via 'issue-based mobilization'. **Motieven** kunnen ook van materiële en sociale aard zijn, of verband houden met goed burgerschap en de wens om invloed uit te oefenen op het overheidsbeleid. Door hierop in te spelen kan men burgers stimuleren tot beleidsparticipatie. **Andere mogelijke initiatieven** zijn het vergroten van de impact die burgers kunnen uitoefenen op het beleid, feedback geven over de uiteindelijke invloed die burgerparticipatie heeft gehad en meer erkenning geven aan de inbreng van de burger via media-aandacht.

Participatie van de burger is mogelijk op alle beleidsniveaus. De **Europese Commissie** geeft hieraan vorm door elektronische consultaties op de website 'Your Voice in Europe' en andere activiteiten als de 'Europese Ontmoeting van mensen die in armoede leven' en het 'Stakeholder Forum on Sustainable Development in the EU' in april 2005. De **federale overheid** deed ervaring op met consultaties over het federaal plan duurzame ontwikkeling en de grootschalige enquête over het Copernicusplan. Daarnaast heeft men in samenwerking met de Koning Boudewijnstichting ook geëxperimenteerd met burgerpanels en focusgroepen. In **Vlaanderen** werd ondermeer een enquête georganiseerd over de toekomst van de VRT en houdt men geregeld consultaties over het Vlaams Milieubeleidsplan. Interessant is dat er hieromtrent ook een geslaagd experiment was met focusgroepen. Burgerpanels werden ook in **Wallonië** georganiseerd, net als initiatieven met elektronische participatie. In de **Vlaamse**

provincies organiseerde men ondermeer een raadpleging bij de bevolking over het ontwerp van provinciaal beleidsplan rond milieu, wat echter niet zo succesvol verliep. Op **lokaal** vlak zijn er dan weer talloze initiatieven, zoals burgerpanels, participatief budget, projecten van Tandem en de gemeentelijke volksraadpleging. Inzake participatie rond duurzame ontwikkeling heeft men bij de lokale overheden erg veel ervaring. Deze voorbeelden bewijzen dat participatie ook mogelijk is bij complexe materies en dat het brede publiek een waardevolle inbreng kan hebben bij het beleid.

De personen en organisaties die deelnamen aan de tweede consultatie over het federaal plan duurzame ontwikkeling vormen geen afspiegeling van de algemene Belgische populatie. Er zijn bij de **individuele personen** duidelijke vertekeningen voor wat betreft geslacht, opleidingsniveau, leeftijd en arbeidssituatie. Bij de **organisaties** waren vooral de natuur- en milieuverenigingen oververtegenwoordigd. Na een analyse van het **deelnameprofiel bij de afzonderlijke thema's en acties** kwamen belangrijke factoren aan het licht die de responsgraad beïnvloeden. Georganiseerde stakeholders reageren verhoudingsgewijs meer dan individuele burgers. Ook de reactiewijze speelt een belangrijke rol. De papieren versie leverden meer uitgebreide reacties op dan de elektronische. Verder kwam naar voor dat respondenten uit Brussel in een aantal gevallen significant meer reageerden dan die uit Vlaanderen. Specifiek voor individuele personen werd tenslotte vastgesteld dat de bron van informatie een niet onbelangrijke factor is. Werd men geïnformeerd door de geschreven pers dan reageerde men verhoudingsgewijs meer dan wanneer de radiospot de belangrijkste bron van informatie was. Tenslotte speelde ook het opleidingsniveau een belangrijke rol. Hoger opgeleiden reageerden niet alleen significant meer dan lager opgeleiden, maar reageerden ook duidelijk op andere thema's.

6.2 VOORLOPIGE AANBEVELINGEN

Hieronder wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste aanbevelingen die afgeleid kunnen worden uit de literatuuranalyse en het onderzoek in de voorgaande hoofdstukken.

- 1) Bepaal bij aanvang van een participatieproject duidelijk welke **doelstelling(en)** je op het oog hebt. Wanneer het vooral de bedoeling is om draagvlak te verwerven voor het beleid, richt men zich het best op een zo breed en representatief mogelijke doelgroep. Het betrekken van specifieke stakeholders of belanghebbenden is interessant als men creatieve oplossingen en nieuwe ideeën wil genereren.
- 2) Het is belangrijk om bij aanvang na te gaan welke **doelgroep(en)** men wil betrekken bij de participatie. Elke doelgroep vergt immers een specifieke aanpak. De promotiemiddelen om bekendheid te geven aan het initiatief en de mogelijkheden om eraan deel te nemen worden dan ook best afgestemd op elke groep. Verwacht niet dat men iedereen op dezelfde manier kan bereiken of dat een bepaalde aanpak motiverend werkt voor alle doelgroepen. Een ‘one size fits all’ participatiesysteem is meestal niet de ideale optie.
- 3) Een **uitgebalanceerde mediamix** in de promotie- en participatiefase leidt ertoe dat zoveel mogelijk mensen de kans krijgen om een volwaardige inbreng te hebben bij beleidsontwikkeling. Elk instrument heeft immers eigen voor- en nadelen. Zo is internet een medium dat vooral geschikt is voor informatievoorziening en meningvorming van een groot publiek over een onderwerp met een beperkte complexiteit. Omwille van de digitale kloof is het bovendien aangewezen om een combinatie te voorzien van innovatieve technieken – zoals discussiefora op het web – en meer traditionele participatievormen (vb. bewonersbijeenkomst). Het is tenslotte ook belangrijk om een goed evenwicht te zoeken tussen instrumenten met een brede maar oppervlakkige werking waardoor zoveel mogelijk doelgroepen kunnen participeren en instrumenten die vooral in de diepte werken met één of meerdere specifieke groepen (vb. burgerpanel of focusgroep).
- 4) Het is belangrijk om bij aanvang **duidelijkheid** te creëren over het kader waarbinnen de participatie plaatsvindt en de randvoorwaarden, zoals de mogelijke impact op het beleid, de tijdsplanning, de wijze waarop men inbreng kan hebben, enz. Op die manier

worden realistische verwachtingen gecreëerd, zodat frustraties vermeden kunnen worden.

- 5) Wanneer men ervoor kiest om **diverse uiteenlopende onderwerpen** op te nemen in een consultatie, moet men ervoor opletten dat bepaalde onderwerpen niet verdrinken in het geheel en dat de titels die men eraan geeft duidelijk weergeven wat de inhoud is.
- 6) Een participatieproject moet **aantrekkelijk** genoeg zijn. Omdat burgers op talloze manieren worden opgeroepen om actief te zijn in het maatschappelijke en politieke leven kan er immers participatiemoedheid ontstaan. Om hen dan toch te motiveren om deel te nemen, moet het initiatief de nodige aantrekkingskracht hebben. De aangeboden informatie mag vooral niet te complex of te omvangrijk zijn, omdat de burger hierdoor afgeschrikt wordt. Organisaties uit het middenveld beschikken meestal wel over personeel met de nodige kennis en ervaring om complexe informatie te verwerken. Een mogelijke oplossing hiervoor is een opsplitsing in een ‘inhoudelijke fase’, gericht op experts en georganiseerde stakeholders, en een ‘fase voor het grote publiek’, die vooral gericht zou zijn op draagvlakverbreding.
- 7) De participatiebereidheid stijgt wanneer het thema een groot **raakvlak** heeft met het dagelijkse en particuliere leven of de (woon)omgeving van de burger. Het is daarom belangrijk om de abstracte algemene beleidslijnen te vertalen naar concrete beleidsacties, zodat de burger er beter het belang en de relevantie van inziet.
- 8) Het werkt motiverend wanneer de burger in een **zo vroeg mogelijk stadium** wordt betrokken bij het beleid. Vooral hierdoor kunnen de elektronische consultaties van de Europese Commissie rekenen op veel belangstelling. Het is niet aangewezen om de burger enkel in het eindstadium te betrekken door hem bijvoorbeeld te confronteren met een quasi afgerond voorontwerp waar nog weinig aan kan veranderen. Om participatie succesvol te maken moet het een plaats krijgen vanaf de beginfase van de beleidsontwikkeling. Men moet dus vooral vermijden om ‘alibi-consultaties’ te houden. Wanneer de raadpleging voornamelijk handelt over besliste zaken is ze immers overbodig, omdat het doel ‘informereren’ en niet ‘consulteren’ is.
- 9) Bij afronding van elke fase in het beleidsproces is **feedback** naar de burger cruciaal. Vooral de resultaten en de impact die deze hadden op het beleid moeten duidelijk en tijdig gecommuniceerd worden. Een dergelijke vorm van erkenning en waardering kan motiverend werken.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1. AFKORTINGEN

CITI	Citoyens d’Internet
CRB	Centrale Raad voor het Bedrijfsleven
CVM	Civic Voluntarism Model
CVN	Centrum voor Natuur- en Milieu educatie
CWEDD	Conseil wallon de l’Environnement et du Développement Durable
ESS	European Social Survey
EU	Europese Unie
FOD	Federale Overheidsdienst
FRDO	Federale Raad Duurzame Ontwikkeling
GGO	Genetisch Gemodificeerd Organisme
HIVA	Hoger Instituut voor de Arbeid
ICDO	Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling
ICT	Informatie- en communicatietechnologie
IGEAT	l’Institut de Gestion de l’Environnement d’Aménagement du Territoire
IKW	Interkabinettenwerkgroep
K.U.Leuven	Katholieke Universiteit Leuven
KBS	Koning Boudewijnstichting
KMO	Kleine en Middelgrote Onderneming
Mina-Raad	Milieu- en Natuurraad voor Vlaanderen
NAR	Nationale Arbeidsraad
NIMBY	Not In My Backyard
NIS	Nationaal Instituut voor de Statistiek
NL	Nederland
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
POD	Programmatorische Overheidsdienst
POD-DO	Programmatorische Overheidsdienst Duurzame Ontwikkeling
SERV	Sociaal-economische Raad van Vlaanderen
TFDO	Task Force Duurzame Ontwikkeling
TOR	Onderzoeksgroep voor de studie van tijd, cultuur en samenleving

Bijlagen

ULB	Université Libre de Bruxelles
Velt	Vereniging voor Ecologische Leef- en Teeltwijze
VIBE	Vlaams Instituut voor Bio-Ecologisch Bouwen en Wonen
VN	Verenigde Naties
VRT	Vlaamse Radio en Televisie
VS	Verenigde Staten
WWF	World Wide Fund for Nature

BIJLAGE 2. LIJST VAN TABELLEN

Tabel 1 – <i>Beknopte tijdsindeling van de belangrijkste stappen in de voorbereiding en uitvoering van de tweede consultatie.</i>	19
Tabel 2 – <i>Taakverdeling bij de voorbereiding en de uitvoering van de consultatie omtrent het Federaal Plan Duurzame Ontwikkeling 2004-2008.</i>	21
Tabel 3 – <i>Verhouding tussen kostprijs en voor- of nadelen van de bekendmaking.</i>	29
Tabel 4 – <i>Evolutie van het aantal internetgebruikers in België en Europa dat minstens één maal per maand internet gebruikt (NIS)</i>	42
Tabel 5 – <i>European Social Survey: het internetgebruik in België (2004)</i>	42
Tabel 6 – <i>Het profiel van internetgebruikers in België (2004, FOD Economie Algemene Directie Statistiek)</i>	44
Tabel 7 – <i>Participatie aan gemeentelijke volksraadplegingen in Vlaanderen (1995-2002)</i>	60
Tabel 8 – <i>Participatie aan gemeentelijke volksraadplegingen in Wallonië (1995-1998)</i>	61
Tabel 9 – <i>Subgroepen van individuele personen die deelnamen aan de consultatie</i>	67
Tabel 10 – <i>Relatie tussen demografische kenmerken en reactiegraad bij hoofdstuk 3</i>	68
Tabel 11 – <i>Subgroepen van organisaties die deelnamen aan de consultatie</i>	69
Tabel 12 – <i>Aantal respondenten per hoofdthema van duurzame ontwikkeling</i>	70
Tabel 13 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van alle respondenten</i>	72
Tabel 14 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van individuele personen (per deel)</i>	75
Tabel 15 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van organisaties (per deel)</i>	76
Tabel 16 – <i>Aantal respondenten binnen deel 1</i>	77
Tabel 17 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van alle respondenten (acties 1 t.e.m. 5)</i>	78
Tabel 18 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van individuele personen (acties 1 t.e.m. 5)</i>	79
Tabel 19 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van organisaties (acties 1 t.e.m. 5)</i>	80
Tabel 20 – <i>Aantal respondenten binnen deel 2</i>	81

Bijlagen

Tabel 21 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van alle respondenten</i> <i>(acties 6 t.e.m. 10)</i>	82
Tabel 22 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van individuele personen</i> <i>(acties 6 t.e.m. 10)</i>	83
Tabel 23 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van organisaties</i> <i>(acties 6 t.e.m. 10)</i>	84
Tabel 24 – <i>Aantal respondenten binnen deel 3</i>	85
Tabel 25 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van alle respondenten</i> <i>(acties 11 t.e.m. 15)</i>	85
Tabel 26 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van individuele personen</i> <i>(acties 11 t.e.m. 15)</i>	86
Tabel 27 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van organisaties</i> <i>(acties 11 t.e.m. 15)</i>	86
Tabel 28 – <i>Aantal respondenten binnen deel 4</i>	87
Tabel 29 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van alle respondenten</i> <i>(acties 16 t.e.m. 20)</i>	88
Tabel 30 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van individuele personen</i> <i>(acties 16 t.e.m. 20)</i>	89
Tabel 31 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van organisaties</i> <i>(acties 16 t.e.m. 20)</i>	89
Tabel 32 – <i>Aantal respondenten binnen deel 5</i>	90
Tabel 33 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van alle respondenten</i> <i>(acties 21 t.e.m. 25)</i>	91
Tabel 34 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van individuele personen</i> <i>(acties 21 t.e.m. 25)</i>	92
Tabel 35 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van organisaties</i> <i>(acties 21 t.e.m. 25)</i>	93
Tabel 36 – <i>Aantal respondenten binnen deel 6</i>	94
Tabel 37 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van alle respondenten</i> <i>(acties 26 t.e.m. 30)</i>	94
Tabel 38 – <i>Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van individuele personen</i> <i>(acties 26 t.e.m. 30)</i>	95

Tabel 39 – *Overzicht van opvallende vaststellingen bij de reacties van organisaties*
(acties 26 t.e.m. 30)

96

Bijlagen

BIJLAGE 3. RECENTE CONSULTATIES DOOR DE EUROPESE COMMISSIE

Consultatie	Beleidsdomein	Einddatum / Periode	Doelgroep	# Resp.	% Ind.	% Org.
Reducing The Climate Change Impact of Aviation	Milieu	11/03/2005 – 06/05/2005	Stakeholders	5.760	96,6%	3,4%
Possible Technical Harmonisation Legislation Addressing the Urban Rail Sector	Ondernemingen	20/12/2004 – 25/03/2005	Stakeholders	190	35,8%	64,2%
Consultation on the Future of EU Development Policy	Ontwikkeling	18/01/2005 – 19/03/2005	Stakeholders	346	44,8%	55,2%
The Future Programme for active European Citizenship	Onderwijs	2004 – 15/02/2005	Stakeholders	1.057	29,6%	70,4%
Public on-line consultation on a proposed Commission Communication on e-Accessibility	Informatie- maatschappij	10/01/2005 – 12/02/2005	Stakeholders	489	57,1%	39,9%
Framework Programme for Competitiveness and Innovation	Ondernemingen	01/12/2004 – 07/02/2005	Stakeholders	186	16,1%	83,9%
Air pollution – What do you think?	Milieu	01/12/2004 – 31/01/2005	Stakeholders	11.587	89%	11%
Strengthening the EU-US Economic Partnership	Buitenlandse Betrekkingen	31/12/2004	Stakeholders	54	0%	100%
EU Science and Technology Foresight in FP7	Onderzoek en Technologie	20/10/2004 – 15/11/2004	Stakeholders	226	/	/
Consultation on the Review of the EU Sustainable Development Strategy	Algemene en Institutionele aangelegenheden	30/07/2004 – 31/10/2004	Publiek, stakeholders	1.100	76,27%	23,73
Science and Technology, the key to Europe's future. Guidelines for future European Union policy to support research	Onderzoek	30/07/2004 – 15/10/2004	Stakeholders	1.727	31,3%	68,7%
Consultatie	Beleidsdomein	Einddatum / Periode	Doelgroep	# Resp.	% Ind.	% Org.

Bijlagen

Consultation of stakeholders in the shaping of small business policy at national/regional level	Ondernemingen	01/06/2005 – 30/09/2004	Begrijfsorg., nationale en regionale regeringen	69	0%	100%
Stakeholder consultation on the implementation of the EU Forestry Strategy	Landbouw	13/08/2004 – 22/09/2004	Stakeholders	58	20,68%	79,32%
Green paper on anti-discrimination and equal treatment	Werkgelegenheid en sociaal beleid	01/05/2004 – 01/09/2004	Stakeholders	1.443	72,7%	27,3%
Transparency of regulations and standards in the area of services	Interne Markt	19/04/2004 – 19/07/2004	Stakeholders	118	4,23%	95,77%
Consultation on board responsibilities and improving financial and corporate governance information	Interne Markt	4/06/2004	Alle belanghebbenden	208	0%	100%
New Enterprise Programme	Onderneming	10/05/2004	Stakeholders	220	15,9%	84,1%
Card Stop Europe	Interne Markt	30/04/2004	Publiek	3.953	/	/
Mutual Recognition – Products	Interne Markt	30/04/2004	Stakeholders	132	31,1%	68,9%
Public consultation on the outline of the planned proposal for a European Parliament and Council directive on the cross border transfer of the registered office of a company.	Vennootschapsrecht, Interne Markt	15/04/2004	Stakeholders	127	58,26%	40,94% (0,8% onbekend)
Effective remedies?	Interne Markt	29/02/2004	Stakeholders	138	0%	100%
Legal Problems in e-Business	Ondernemingen	18/11/2003	Stakeholders	651	0%	100%
Internet Consultation on Draft Chemicals Legislation (the REACH System)	Ondernemingen / Milieu	10/07/2003	Publiek	968	56,92%	43,08%
Towards a European Action Plan for organic food and farming	Landbouw	16/03/2003	Publiek	1.136	45,33%	54,67%
Consultatie	Beleidsdomein	Einddatum / Periode	Doelgroep	# Resp.	% Ind.	% Org.

Bijlagen

Free of fixed pack sizes?	Ondernemingen	31/01/2003	Consumenten, producenten	691	94,06%	5,94%
Protection of animals during transport	Voedselveiligheid	15/12/2002	Publiek	4.141	85,46%	14,54%
Cybersquatting	Interne Markt	31/10/2002	Publiek	1.137	48,1%	51,9%
Data Protection	Interne Markt	15/09/2002	Publiek, data controllers	10.138	90,31%	9,69%
Towards a reinforced culture of consultation and dialogue	Algemene en Institutionele aangelegenheden	31/07/2002	Publiek	88	/	/
Pan-European government e-services	Ondernemingen	17/07/2002	Bedrijven die over de grens zaken doen, burgers met een internationale belangstelling	67	64,18%	35,82%
Trust barriers for B2B e-marketplaces	Ondernemingen	30/04/2002	Branche-organisaties, kamers van koophandel, bedrijven	64	0%	100%
Review of the New Approach	Ondernemingen	31/03/2002	Stakeholders, met name bedrijven	135	0%	100%
Governance	Algemene en Institutionele aangelegenheden	31/01/2002	Publiek	224	/	/

BIJLAGE 4. ANALYSE RESPONDENTEN VRT-ENQUÊTE DOOR T. COPPENS

De bevraging kon rekenen op heel wat aandacht bij de burgers. De website www.vlaanderen.be/vrt werd meer dan 45.000 keren bezocht en 1784 burgers namen via de site op een geldige, niet-anonieme manier deel aan de bevraging. Mensen die geen toegang hebben tot het internet konden zich wenden tot de Vlaamse Infolijn. De Infolijn kreeg 267 oproepen van burgers te verwerken en dat resulteerde in nog eens 69 geldige antwoorden via de post. Uiteindelijk namen dus 1853 individuele burgers deel aan de bevraging. Alle leeftijden en opleidingsniveaus zijn daarbij goed vertegenwoordigd: 19,2 % van de respondenten is jonger dan 30 jaar, 19 % is tussen 30 en 40 jaar, de veertigers zijn goed voor 19,8 % van de antwoorden, 21,3 % is tussen 50 en 60 jaar oud, en 20,4 % is een 60-plussers. Er is ook een goed evenwicht tussen lager en hoger opgeleiden: 37,2 % van de deelnemers behaalde hoogstens een diploma lager secundair onderwijs, 8,9 % deed hoger secundair onderwijs, 31,2 % volgde hoger onderwijs buiten de universiteit en 22,6 % deed universitaire studies. Wel valt op dat vooral mannen aan de bevraging hebben deelgenomen. Maar liefst 82,9 % van de mensen die antwoordden is een man. De respons en de antwoorden tonen duidelijk aan dat de publieke omroep een onderwerp is waar veel Vlamingen iets over kwijt willen. Uit de antwoorden blijkt overigens een grote gehechtheid aan de idee van een publieke omroep. Vele mensen vinden bovendien dat de VRT zijn rol als publieke omroep met verve vervult en een unieke en belangrijke plaats inneemt binnen het Vlaamse omroeplandschap. Uiteraard hebben echter ook vele Vlamingen van de gelegenheid gebruik gemaakt om hun ongenoegen te uiten over de VRT. Vooral over twee cruciale taken van de publieke omroep, informatie en cultuur, werden veel opmerkingen gemaakt. Het zal uiteraard nog enige tijd duren eer de antwoorden van de 1853 burgers allemaal zijn verwerkt, maar nu al blijkt duidelijk dat de deelnemende Vlaming een publieke omroep wil die een eigen positie inneemt binnen het omroeplandschap, waarbij kwaliteitsvolle en onafhankelijke nieuwsberichtgeving en de verspreiding van alle vormen van cultuur zeker centraal horen te staan. De Vlaamse Mediaraad dankt alle deelnemers voor hun medewerking en zal mede op basis van de antwoorden van de burgers een advies opstellen over de nieuwe beheersovereenkomst van de VRT.

(<http://vrt.vlaanderen.be/vrt>)

BIJLAGE 5. TABEL MET AANTAL RESPONDENTEN BIJ 2DE CONSULTATIE
FEDERAAL PLAN

	Individu		Organisatie		Totaal	
<i>Deel 3.1</i>	172	30.2%	68	12%	240	42.2%
<i>Deel 3.2</i>	120	21.1%	54	9.5%	174	30.6%
<i>Deel 3.3</i>	102	17.9%	50	8.8%	152	26.7%
<i>Deel 3.4</i>	96	16.9%	70	12.3%	166	29.2%
<i>Deel 3.5</i>	120	21.1%	56	9.8%	176	30.9%
<i>Deel 3.6</i>	174	30.6%	61	10.7%	235	41.3%
<i>Actie 1</i>	70	12.3%	36	6.3%	106	18.6%
<i>Actie 2</i>	38	6.7%	28	4.9%	66	11.6%
<i>Actie 3</i>	59	10.4%	44	7.7%	103	18.1%
<i>Actie 4</i>	57	10%	28	4.9%	85	14.9%
<i>Actie 5</i>	39	6.8%	26	4.6%	65	11.4%
<i>Actie 6</i>	72	12.7%	24	4.2%	96	16.9%
<i>Actie 7</i>	17	3%	15	2.6%	32	5.6%
<i>Actie 8</i>	9	1.5%	14	2.5%	23	4%
<i>Actie 9</i>	25	4.4%	29	5.1%	54	9.5%
<i>Actie 10</i>	17	3%	20	3.5%	37	6.5%
<i>Actie 11</i>	16	2.8%	16	2.8%	32	5.6%
<i>Actie 12</i>	8	1.4%	15	2.6%	23	4%
<i>Actie 13</i>	26	4.6%	17	3%	43	7.6%
<i>Actie 14</i>	55	9.7%	32	5.6%	87	15.3%
<i>Actie 15</i>	26	4.6%	16	2.8%	42	7.4%
<i>Actie 16</i>	56	9.8%	53	9.3%	109	19.2%
<i>Actie 17</i>	25	4.4%	41	7.2%	66	11.6%
<i>Actie 18</i>	21	3.7%	28	4.9%	49	8.6%
<i>Actie 19</i>	33	5.8%	32	5.6%	65	11.4%
<i>Actie 20</i>	7	1.2%	14	2.5%	21	3.7%
<i>Actie 21</i>	12	2.1%	20	3.5%	32	5.6%
<i>Actie 22</i>	32	5.6%	31	5.5%	63	11.1%
<i>Actie 23</i>	14	2.5%	20	3.5%	34	6%
<i>Actie 24</i>	68	12%	36	6.3%	104	18.3%
<i>Actie 25</i>	32	5.6%	26	4.6%	58	10.2%
<i>Actie 26</i>	83	14.6%	37	6.5%	120	21.1%
<i>Actie 27</i>	1	0.2%	16	2.8%	17	3%
<i>Actie 28</i>	79	13.9%	36	6.3%	115	20.2%
<i>Actie 29</i>	45	7.9%	29	5.1%	74	13%
<i>Actie 30</i>	63	11%	34	6%	97	17%

BIJLAGE 6. CHI-KWADRAATANALYSES 2DE CONSULTATIE FEDERAAL PLAN⁹⁵

Alle respondenten

1. Relatie tussen type respondent & reacties

	Type resp.	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
Deel 3.1	Individu	437	265	60,6%	172	39,4%	5,654	< .017
	Organisatie	132	64	48,5%	68	51,5%		
Deel 3.2	Individu	437	317	72,5%	120	27,5%	8,016	< .005
	Organisatie	132	78	59,1%	54	40,9%		
Deel 3.3	Individu	437	335	76,7%	102	23,3%	10,214	< .001
	Organisatie	132	82	62,1%	50	37,9%		
Deel 3.4	Individu	437	341	78%	96	22%	45,848	< .000
	Organisatie	132	62	47%	70	53%		
Deel 3.5	Individu	437	317	72,5%	120	27,5%	9,937	< .002
	Organisatie	132	76	57,6%	56	42,4%		
Actie 1	Individu	437	367	84%	70	16%	7,745	< .005
	Organisatie	132	96	72,7%	36	27,3%		
Actie 2	Individu	437	399	91,3%	38	8,7%	14,292	< .000
	Organisatie	132	104	78,8%	28	21,2%		
Actie 3	Individu	437	378	86,5%	59	13,5%	25,575	< .000
	Organisatie	132	88	66,7%	44	33,3%		
Actie 4	Individu	437	380	87%	57	13%	4,700	< .030
	Organisatie	132	104	78,8%	28	21,2%		
Actie 5	Individu	437	398	91,1%	39	8,9%	10,586	< .001
	Organisatie	132	106	80,3%	26	19,7%		
Actie 7	Individu	437	420	96,1%	17	3,9%	9,307	< .002
	Organisatie	132	117	88,6%	15	11,4%		
Actie 8	Individu	437	428	97,9%	9	2,1%	16,951	< .000
	Organisatie	132	118	89,4%	14	10,6%		
Actie 9	Individu	437	412	94,3%	25	5,7%	29,298	< .000
	Organisatie	132	103	78%	29	22%		
Actie 10	Individu	437	420	96,1%	17	3,9%	19,335	< .000
	Organisatie	132	112	84,8%	20	15,2%		
Actie 11	Individu	437	421	96,3%	16	3,7%	12,123	< .000
	Organisatie	132	116	87,9%	16	12,1%		
Actie 12	Individu	437	429	98,2%	8	1,8%	21,358	< .000
	Organisatie	132	117	88,6%	15	11,4%		
Actie 13	Individu	437	411	94,1%	26	5,9%	6,011	< .014
	Organisatie	132	115	87,1%	17	12,9%		

⁹⁵ In dit overzicht worden enkel de significante chi-kwadragen weergegeven.

Bijlagen

<i>Actie 14</i>	Individu	437	382	87,4%	55	12,6%	9,754	< .002
	Organisatie	132	100	75,8%	32	24,2%		
<i>Actie 15</i>	Individu	437	411	94,1%	26	5,9%	4,781	< .029
	Organisatie	132	116	87,9%	16	12,1%		
<i>Actie 16</i>	Individu	437	381	87,2%	56	12,8%	47,170	< .000
	Organisatie	132	79	59,8%	53	40,2%		
<i>Actie 17</i>	Individu	437	412	94,3%	25	5,7%	61,036	< .000
	Organisatie	132	91	68,9%	41	31,1%		
<i>Actie 18</i>	Individu	437	416	95,2%	21	4,8%	36,621	< .000
	Organisatie	132	104	78,8%	28	21,2%		
<i>Actie 19</i>	Individu	437	404	92,4%	33	7,6%	26,286	< .000
	Organisatie	132	100	75,8%	32	24,2%		
<i>Actie 20</i>	Individu	437	430	98,4%	7	1,6%	20,660	< .000
	Organisatie	132	118	89,4%	14	10,6%		
<i>Actie 21</i>	Individu	437	425	97,3%	12	2,7%	27,104	< .000
	Organisatie	132	112	84,8%	20	15,2%		
<i>Actie 22</i>	Individu	437	405	92,7%	32	7,3%	25,279	< .000
	Organisatie	132	101	76,5%	31	23,5%		
<i>Actie 23</i>	Individu	437	423	96,8%	14	3,2%	23,675	< .000
	Organisatie	132	112	84,8%	20	15,2%		
<i>Actie 24</i>	Individu	437	369	84,4%	68	15,6%	8,542	< .003
	Organisatie	132	96	72,7%	36	27,3%		
<i>Actie 25</i>	Individu	437	405	92,7%	32	7,3%	15,633	< .000
	Organisatie	132	106	80,3%	26	19,7%		
<i>Actie 26</i>	Individu	437	354	81%	83	19%	4,447	< .035
	Organisatie	132	95	72%	37	28%		
<i>Actie 27</i>	Individu	437	436	99,8%	1	0,2%	45,449	< .000
	Organisatie	132	116	87,9%	16	12,1%		
<i>Actie 28</i>	Individu	437	358	81,9%	79	18,1%	4,760	< .029
	Organisatie	132	96	72,7%	36	27,3%		
<i>Actie 29</i>	Individu	437	392	89,7%	45	10,3%	11,198	< .001
	Organisatie	132	103	78%	29	22%		
<i>Actie 30</i>	Individu	437	374	85,6%	63	14,4%	8,436	< .004
	Organisatie	132	98	74,2%	34	25,8%		

Bijlagen

2. Relatie tussen provincie & reacties

	Brussel	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	P
<i>Deel 3.5</i>	Neen	330	235	71,2%	95	28,8%	5,039	< .025
	Ja	99	58	58,6%	41	41,4%		
<i>Deel 3.6</i>	Neen	330	208	63%	122	37%	10,101	< .001
	Ja	99	44	44,4%	55	55,6%		
<i>Actie 3</i>	Neen	330	279	84,5%	51	15,5%	11,383	< .001
	Ja	99	68	68,7%	31	31,3%		
<i>Actie 9</i>	Neen	330	303	91,8%	27	8,2%	5,746	< .017
	Ja	99	82	82,8%	17	17,2%		
<i>Actie 10</i>	Neen	330	313	94,8%	17	5,2%	4,815	< .028
	Ja	99	87	87,9%	12	12,1%		
<i>Actie 18</i>	Neen	330	308	93,3%	22	6,7%	7,369	< .007
	Ja	99	83	83,8%	16	16,2%		
<i>Actie 21</i>	Neen	330	315	95,5%	115	4,5%	4,671	< .031
	Ja	99	88	88,9%	11	11,1%		
<i>Actie 22</i>	Neen	330	301	91,2%	29	8,8%	5,959	< .015
	Ja	99	81	81,8%	18	18,2%		
<i>Actie 23</i>	Neen	330	314	95,2%	16	4,8%	4,058	< .044
	Ja	99	88	88,9%	11	11,1%		
<i>Actie 24</i>	Neen	330	275	83,3%	55	16,7%	3,973	< .046
	Ja	99	73	73,7%	26	26,3%		
<i>Actie 26</i>	Neen	330	270	81,8%	60	18,2%	6,038	< .014
	Ja	99	69	69,7%	30	30,3%		
<i>Actie 27</i>	Neen	330	324	98,2%	6	1,8%	7,581 *	< .006
	Ja	99	91	91,9%	8	8,1%		
<i>Actie 30</i>	Neen	330	283	85,8%	47	14,2%	9,456	< .002
	Ja	99	71	71,7%	28	28,3%		

	W-Brabant	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	P
<i>Deel 3.6</i>	Neen	400	242	60,5%	158	39,5%	6,517	< .011
	Ja	29	10	34,5%	19	65,5%		
<i>Actie 9</i>	Neen	400	364	91%	36	9%	8,229 *	< .004
	Ja	29	21	72,4%	8	27,6%		
<i>Actie 24</i>	Neen	400	329	82,3%	71	17,8%	3,911	< .048
	Ja	29	19	65,5%	10	34,5%		
<i>Actie 28</i>	Neen	400	323	80,8%	77	19,2%	4,698	< .030
	Ja	29	18	62,1%	11	37,9%		

	V-Brabant	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	P
<i>Actie 24</i>	Neen	399	319	79,9%	80	20,1%	4,058	< .044
	Ja	30	29	96,7%	1	3,3%		

Bijlagen

	Antwerpen	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	P
<i>Deel 3.6</i>	Neen	383	216	56,4%	167	43,6%	7,223	< .007
	Ja	46	36	78,3%	10	21,7%		
<i>Actie 4</i>	Neen	383	319	83,3%	64	16,7%	3,918	< .048
	Ja	46	44	95,7%	2	4,3%		
<i>Actie 7</i>	Neen	383	366	95,6%	17	4,4%	7,108 *	< .008
	Ja	46	39	84,8%	7	15,2%		
<i>Actie 26</i>	Neen	383	294	76,8%	89	23,2%	9,757	< .002
	Ja	46	45	97,8%	1	2,2%		

	Limburg	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	P
<i>Actie 25</i>	Neen	419	376	89,7%	43	10,3%	6,068 *	< .014
	Ja	10	6	60%	4	40%		

	Luik	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	P
<i>Actie 3</i>	Neen	379	300	79,2%	79	20,8%	5,372	.020
	Ja	50	47	94%	3	6%		

	Henegouwen	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	P
<i>Deel 3.1</i>	Neen	371	217	58,5%	154	41,5%	4,224	< .040
	Ja	58	25	43,1%	33	56,9%		
<i>Deel 3.4</i>	Neen	371	253	68,2%	118	31,8%	4,411	< .036
	Ja	58	48	82,8%	10	17,2%		
<i>Actie 30</i>	Neen	371	300	80,9%	71	19,1%	4,396	< .036
	Ja	58	54	93,1%	4	6,9%		

	O-Vlaanderen	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	P
<i>Deel 3.6</i>	Neen	390	222	56,9%	168	43,1%	5,055	< .025
	Ja	39	30	76,9%	9	23,1%		

* 25% van cellen (1 cel) verwachte waarde < 5

Bijlagen

3. Relatie tussen gewest & reacties

	Gewest	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	P
<i>Deel 3.6</i>	Brussels HG	99	44	44,4%	55	55,6%	13,007	< .001
	Vlaams G	142	96	67,6%	46	32,4%		
	Waals G	188	112	59,6%	76	40,4%		
<i>Actie 3</i>	Brussels HG	99	68	68,7%	31	31,3%	12,690	< .002
	Vlaams G	142	122	85,9%	20	14,1%		
	Waals G	188	157	83,5%	31	16,5%		
<i>Actie 9</i>	Brussels HG	99	82	82,8%	17	17,2%	8,445	< .015
	Vlaams G	142	134	94,4%	8	5,6%		
	Waals G	188	169	89,9%	19	10,1%		
<i>Actie 10</i>	Brussels HG	99	87	87,9%	12	12,1%	8,025	< .018
	Vlaams G	142	138	97,2%	4	2,8%		
	Waals G	188	175	93,1%	13	6,9%		
<i>Actie 18</i>	Brussels HG	99	83	83,8%	16	16,2%	8,834	< .012
	Vlaams G	142	134	94,4%	8	5,6%		
	Waals G	188	174	92,6%	14	7,4%		
<i>Actie 22</i>	Brussels HG	99	81	81,8%	18	18,2%	8,422	< .015
	Vlaams G	142	133	93,7%	9	6,3%		
	Waals G	188	168	89,4%	20	10,6%		
<i>Actie 25</i>	Brussels HG	99	68	85,9%	14	14,1%	9,048	< .011
	Vlaams G	142	122	84,5%	22	15,5%		
	Waals G	188	157	94,1%	11	5,9%		
<i>Actie 26</i>	Brussels HG	99	82	69,7%	30	30,3%	11,307	< .004
	Vlaams G	142	134	87,3%	18	12,7%		
	Waals G	188	169	77,7%	42	22,3%		
<i>Actie 27</i>	Brussels HG	99	87	91,9%	8	8,1%	9,594 **	< .008
	Vlaams G	142	138	98,6%	2	1,4%		
	Waals G	188	175	97,9%	4	2,1%		
<i>Actie 30</i>	Brussels HG	99	71	71,7%	28	28,3%	10,830	< .004
	Vlaams G	142	124	87,3%	18	12,7%		
	Waals G	188	159	84,6%	19	15,4%		

** 33,3% van cellen (2 cellen) verwachte waarde < 5

Bijlagen

4. Relatie tussen reactiewijze & reacties

	Reactiewijze	N	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.1</i>	Op papier	171	74	43,3%	97	56,7%	20,365	< .000
	Via internet	398	255	64,1%	143	35,9%		
<i>Deel 3.2</i>	Op papier	171	102	59,6%	69	40,4%	10,346	< .001
	Via internet	398	293	73,6%	105	26,4%		
<i>Deel 3.3</i>	Op papier	171	105	61,4%	66	38,6%	16,776	< .000
	Via internet	398	312	78,4%	86	21,6%		
<i>Deel 3.4</i>	Op papier	171	80	46,8%	91	53,2%	66,737	< .000
	Via internet	398	323	81,2%	75	18,8%		
<i>Deel 3.5</i>	Op papier	171	96	56,1%	75	43,9%	18,270	< .000
	Via internet	398	297	74,6%	101	25,4%		
<i>Deel 3.6</i>	Op papier	171	76	44,4%	95	55,6%	19,659	< .000
	Via internet	398	258	64,8%	140	35,2%		
<i>Actie 1</i>	Op papier	171	116	67,8%	55	32,2%	28,280	< .000
	Via internet	398	347	87,2%	51	12,8%		
<i>Actie 2</i>	Op papier	171	136	79,5%	35	20,5%	17,536	< .000
	Via internet	398	367	92,2%	31	7,8%		
<i>Actie 3</i>	Op papier	171	114	66,7%	57	33,3%	36,802	< .000
	Via internet	398	352	88,4%	46	11,6%		
<i>Actie 4</i>	Op papier	171	130	76%	41	24%	14,716	< .000
	Via internet	398	354	88,9%	44	11,1%		
<i>Actie 5</i>	Op papier	171	136	79,5%	35	20,5%	18,506	< .000
	Via internet	398	368	92,5%	30	7,5%		
<i>Actie 6</i>	Op papier	171	132	77,2%	39	22,8%	5,550	< .018
	Via internet	398	341	85,7%	57	14,3%		
<i>Actie 7</i>	Op papier	171	158	92,4%	13	7,6%	Niet significant	
	Via internet	398	379	95,2%	19	4,8%		
<i>Actie 8</i>	Op papier	171	157	91,8%	14	8,2%	9,355	< .002
	Via internet	398	389	97,7%	9	2,3%		
<i>Actie 9</i>	Op papier	171	137	80,1%	34	19,9%	29,035	< .000
	Via internet	398	378	95%	20	5%		
<i>Actie 10</i>	Op papier	171	147	86%	24	14%	21,078	< .000
	Via internet	398	385	96,7%	13	3,3%		
<i>Actie 11</i>	Op papier	171	151	88,3%	20	11,7%	15,386	< .000
	Via internet	398	386	97%	12	3%		
<i>Actie 12</i>	Op papier	171	157	91,8%	14	8,2%	9,355	< .002
	Via internet	398	389	97,7%	9	2,3%		
<i>Actie 13</i>	Op papier	171	150	87,7%	21	12,3%	6,871	< .009
	Via internet	398	376	94,5%	22	5,5%		
<i>Actie 14</i>	Op papier	171	127	74,3%	44	25,7%	19,440	< .000
	Via internet	398	355	89,2%	43	10,8%		
<i>Actie 15</i>	Op papier	171	147	86%	24	14%	14,471	< .000
	Via internet	398	380	95,5%	18	4,5%		
<i>Actie 16</i>	Op papier	171	105	61,4%	66	38,6%	57,876	< .000
	Via internet	398	355	89,2%	43	10,8%		

Bijlagen

<i>Actie 17</i>	Op papier	171	126	73,7%	45	26,3%	49,604	< .000
	Via internet	398	377	94,7%	21	5,3%		
<i>Actie 18</i>	Op papier	171	139	81,3%	32	18,7%	29,891	< .000
	Via internet	398	381	95,7%	17	4,3%		
<i>Actie 19</i>	Op papier	171	131	76,6%	40	23,4%	32,937	< .000
	Via internet	398	373	93,7%	25	6,3%		
<i>Actie 20</i>	Op papier	171	157	91,8%	14	8,2%	12,156	< .001
	Via internet	398	391	98,2%	7	1,8%		
<i>Actie 21</i>	Op papier	171	151	88,3%	20	11,7%	15,386	< .000
	Via internet	398	386	97%	12	3%		
<i>Actie 22</i>	Op papier	171	139	81,3%	32	18,7%	13,410	< .000
	Via internet	398	367	92,2%	31	7,8%		
<i>Actie 23</i>	Op papier	171	151	88,3%	20	11,7%	12,821	< .001
	Via internet	398	384	96,5%	14	3,5%		
<i>Actie 24</i>	Op papier	171	120	70,2%	51	29,8%	20,731	< .000
	Via internet	398	345	86,7%	53	13,3%		
<i>Actie 25</i>	Op papier	171	144	84,2%	27	15,8%	7,512	< .006
	Via internet	398	367	92,2%	31	7,8%		
<i>Actie 26</i>	Op papier	171	116	67,8%	55	32,2%	17,076	< .000
	Via internet	398	333	83,7%	65	16,3%		
<i>Actie 27</i>	Op papier	171	157	91,8%	14	8,2%	20,310	< .000
	Via internet	398	395	99,2%	3	0,8%		
<i>Actie 28</i>	Op papier	171	116	67,8%	55	32,2%	20,612	< .000
	Via internet	398	338	84,9%	60	15,1%		
<i>Actie 29</i>	Op papier	171	131	76,6%	40	23,4%	22,017	< .000
	Via internet	398	364	91,5%	34	8,5%		
<i>Actie 30</i>	Op papier	171	127	74,3%	44	25,7%	12,172	< .001
	Via internet	398	345	86,7%	53	13,3%		

Bijlagen

Individuele personen

1. Relatie tussen geslacht & reacties

	Geslacht	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.1</i>	Man	313	204	65,2%	109	34,8%	8,352	< .004
	Vrouw	123	61	49,6%	62	50,4%		
<i>Deel 3.3</i>	Man	313	251	80,2%	62	19,8%	6,371	< .012
	Vrouw	123	84	68,3%	39	31,7%		
<i>Actie 4</i>	Man	313	282	90,1%	31	9,9%	8,842	< .003
	Vrouw	123	97	78,9%	26	21,1%		
<i>Actie 5</i>	Man	313	295	94,2%	18	5,8%	10,973	< .001
	Vrouw	123	103	83,7%	20	16,3%		
<i>Actie 7</i>	Man	313	305	97,4%	8	2,6%	4,147	< .042
	Vrouw	123	114	92,7%	9	7,3%		
<i>Actie 14</i>	Man	313	283	90,4%	30	9,6%	7,131	< .008
	Vrouw	123	99	80,5%	24	19,5%		

2. Relatie tussen scholingsgraad & reacties

	Lager O&M	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Actie 8</i>	Neen	390	384	98,5%	6	1,5%	5,619 *	< .018
	Ja	31	28	90,3%	3	9,7%		
							Fisher's Exact Test: < ,022	

	HOKT	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.1</i>	Neen	304	197	64,8%	107	35,2%	4,492	< .034
	Ja	117	62	53%	55	47%		

	Univ HOLT	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.1</i>	Neen	233	130	55,8%	103	44,2%	6,696	< .010
	Ja	188	129	68,6%	59	31,4%		
<i>Deel 3.4</i>	Neen	233	198	85%	35	15%	9,380	< .002
	Ja	188	136	72,3%	52	27,7%		
<i>Actie 4</i>	Neen	233	194	83,3%	39	16,7%	5,498	< .019
	Ja	188	172	91,5%	16	8,5%		
<i>Actie 10</i>	Neen	233	229	98,3%	4	1,7%	4,043	< .044
	Ja	188	177	94,1%	11	5,9%		

* 25% van cellen (1 cel) verwachte waarde < 5

Bijlagen

3. Relatie tussen werksituatie & reacties

	Loontrekkend	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.1</i>	Neen	243	98	55,1%	80	44,9%	5,383	< 0.020
	Ja	178	162	66,7%	81	33,3%		
<i>Actie 4</i>	Neen	243	147	82,6%	31	17,4%	5,119	< 0.024
	Ja	178	220	90,5%	23	9,5%		

	Zelfstandige	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Actie 26</i>	Neen	380	304	80%	76	20%	4,649	< .031
	Ja	41	39	95,1%	2	4,9%		

	Student	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Actie 17</i>	Neen	395	378	95,7%	17	4,3%	4,198 *	< .040
	Ja	26	22	84,6%	4	15,4%		
							Fisher's Exact Test: < ,033	

	Werkloze	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Actie 1</i>	Neen	396	339	85,6%	57	14,4%	4,316 *	< .038
	Ja	25	17	68%	8	32%		
							Fisher's Exact Test: < .039	
<i>Actie 3</i>	Neen	396	349	88,1%	47	11,9%	4,125 *	< .042
	Ja	25	18	72%	7	28%		
							Fisher's Exact Test: < .029	
<i>Actie 4</i>	Neen	396	351	88,6%	45	11,4%	10,656 *	< .001
	Ja	25	16	64%	9	36%		
							Fisher's Exact Test: < .002	
<i>Actie 8</i>	Neen	396	391	98,7%	5	1,3%	17,877 *	< .000
	Ja	25	21	84%	4	16%		
							Fisher's Exact Test: < .001	

	HuisM/V	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	P
<i>Actie 19</i>	Neen	416	389	93,5%	27	6,5%	4,214 **	< .040
	Ja	5	3	60%	2	40%		
							Fisher's Exact Test: < ,040	
<i>Actie 25</i>	Neen	416	388	93,3%	28	6,7%	4,000 **	< .045
	Ja	5	3	60%	2	40%		
							Fisher's Exact Test: < ,043	

* 25% van cellen (1 cel) verwachte waarde < 5

** 50% van cellen (2 cellen) verwachte waarde < 5

Bijlagen

4. Relatie tussen leeftijdscategorie & reacties

	Leeftijd	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.2</i>	16-29 jaar	56	46	82,1%	10	17,9%	15,277	< .004
	30-39 jaar	108	88	81,5%	20	18,5%		
	40-49 jaar	116	84	72,4%	32	27,6%		
	50-59 jaar	85	50	58,8%	35	41,2%		
	Vanaf 60 jaar	46	32	69,6%	14	30,4%		
<i>Actie 1</i>	16-29 jaar	56	48	85,7%	8	14,3%	11,861	< .018
	30-39 jaar	108	100	92,6%	8	7,4%		
	40-49 jaar	116	101	87,1%	15	12,9%		
	50-59 jaar	85	66	77,6%	19	22,4%		
	Vanaf 60 jaar	46	35	76,1%	11	23,9%		
<i>Actie 6</i>	16-29 jaar	56	50	89,3%	6	10,7%	16,453	< .002
	30-39 jaar	108	98	90,7%	10	9,3%		
	40-49 jaar	116	97	83,6%	19	16,4%		
	50-59 jaar	85	60	70,6%	25	29,4%		
	Vanaf 60 jaar	46	40	87%	6	13%		

5. Relatie tussen provincie & reacties

	Brussel	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Actie 30</i>	Neen	258	226	87,6%	32	12,4%	6,391	< .011
	Ja	56	41	73,2%	15	26,8%		

	W-Brabant	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.6</i>	Neen	292	180	61,6%	112	38,4%	4,441	< .035
	Ja	22	8	36,4%	14	63,6%		

	V-Brabant	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Actie 4</i>	Neen	286	251	87,8%	35	12,2%	4,458 *	< .035
	Ja	28	20	71,4%	8	28,6%		
							Fisher's Exact Test: < .037	

	Antwerpen	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	P
<i>Deel 3.6</i>	Neen	281	161	57,3%	120	42,7%	6,407	< .011
	Ja	33	27	81,8%	6	18,2%		
<i>Actie 7</i>	Neen	281	275	97,9%	6	2,1%	16,553*	< .000
	Ja	33	27	81,8%	6	18,2%		
							Fisher's Exact Test: < .001	
<i>Actie 26</i>	Neen	281	221	78,6%	60	21,4%	5,217	< .022
	Ja	33	32	97%	1	3%		

Bijlagen

	Limburg	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Actie 25</i>	Neen	306	285	93,1%	21	6,9%	14,348 * Fisher's Exact Test: < .002	< .000
	Ja	8	4	50%	4	50%		

	Luik	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Actie 3</i>	Neen	272	228	83,8%	44	16,2%	4,572	< .032
	Ja	42	41	97,6%	1	2,4%		

	Namen	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Actie 20</i>	Neen	296	292	98,6%	4	1,4%	4,202 * Fisher's Exact Test: < .041	< .040
	Ja	18	16	88,9%	2	11,1%		

	Luxemburg	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Actie 15</i>	Neen	294	279	94,9%	15	5,1%	4,925 * Fisher's Exact Test: < .025	< .026
	Ja	20	16	80%	4	20%		

	O-Vlaand,	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.6</i>	Neen	287	166	57,8%	121	42,2%	4,799	< .028
	Ja	27	22	81,5%	5	18,5%		

* 25% van de cellen (1 cel) verwachte waarde < 5

6. Relatie tussen gewest & reacties

	Gewest	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Actie 25</i>	Brussels HG	56	53	94,6%	3	5,4%	13,198*	< .001
	Vlaams G	110	93	84,5%	17	15,5%		
	Waals G	148	143	96,6%	5	3,4%		
<i>Actie 30</i>	Brussels HG	56	41	73,2%	15	26,8%	7,530	< .023
	Vlaams G	110	97	88,2%	13	11,8%		
	Waals G	148	129	87,2%	19	12,8%		

* 16,7% van de cellen (1 cel) verwachte waarde < 5

Bijlagen

7. Relatie tussen informatiebron & reacties

	Geschreven Pers	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.1</i>	Neen	322	209	64,9%	113	35,1%	4,415	< .036
	Ja	99	52	52,5%	47	47,5%		
<i>Deel 3.3</i>	Neen	322	267	82,9%	55	17,1%	18,748	< .000
	Ja	99	61	61,6%	38	38,4%		
<i>Deel 3.4</i>	Neen	322	276	85,7%	46	14,3%	30,191	< .000
	Ja	99	59	59,6%	40	40,4%		
<i>Deel 3.5</i>	Neen	322	250	77,6%	72	22,4%	13,046	< .000
	Ja	99	58	58,6%	41	41,4%		
<i>Deel 3.6</i>	Neen	322	208	64,6%	114	35,4%	7,585	< .006
	Ja	99	48	48,5%	51	51,5%		
<i>Actie 1</i>	Neen	322	283	87,9%	39	12,1%	10,555	< .001
	Ja	99	73	73,7%	26	26,3%		
<i>Actie 2</i>	Neen	322	301	93,5%	21	6,5%	4,811	< .028
	Ja	99	85	85,9%	14	14,1%		
<i>Actie 5</i>	Neen	322	304	94,4%	18	5,6%	13,785	< .000
	Ja	99	81	81,8%	18	18,2%		
<i>Actie 14</i>	Neen	322	292	90,7%	30	9,3%	6,252	< .012
	Ja	99	80	80,8%	19	19,2%		
<i>Actie 16</i>	Neen	322	297	92,2%	25	7,8%	18,422	< .000
	Ja	99	75	75,8%	24	24,2%		
<i>Actie 17</i>	Neen	322	314	97,5%	8	2,5%	15,934 *	< .000
	Ja	99	86	86,9%	13	13,1%		
<i>Actie 18</i>	Neen	322	314	97,5%	8	2,5%	8,952 *	< .003
	Ja	99	89	89,9%	10	10,1%		
<i>Actie 19</i>	Neen	322	307	95,3%	15	4,7%	9,190	< .002
	Ja	99	85	85,9%	14	14,1%		
<i>Actie 26</i>	Neen	322	271	84,2%	51	15,8%	5,823	< .016
	Ja	99	72	72,7%	27	27,3%		
<i>Actie 28</i>	Neen	322	274	85,1%	48	14,9%	4,956	< .026
	Ja	99	74	74,7%	25	25,3%		
<i>Actie 30</i>	Neen	322	286	88,8%	36	11,2%	6,870	< .009
	Ja	99	77	77,8%	22	22,2%		

	Radio	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.2</i>	Neen	230	157	68,3%	73	31,7%	4,517	< .034
	Ja	191	149	78%	42	22%		
<i>Deel 3.3</i>	Neen	230	167	72,6%	63	27,4%	7,613	< .006
	Ja	191	161	84,3%	30	15,7%		
<i>Deel 3.4</i>	Neen	230	165	71,7%	65	28,3%	19,090	< .000
	Ja	191	170	89%	21	11%		

Bijlagen

<i>Deel 3.5</i>	Neen	230	149	64,8%	81	35,2%	17,187	< .000
	Ja	191	159	83,2%	32	16,8%		
<i>Actie 5</i>	Neen	230	204	88,7%	26	11,3%	4,169	< .041
	Ja	191	181	94,8%	10	5,2%		
<i>Actie 9</i>	Neen	230	212	92,2%	18	7,8%	5,813	< .016
	Ja	191	187	97,9%	4	2,1%		
<i>Actie 16</i>	Neen	230	195	84,8%	35	15,2%	5,569	< .018
	Ja	191	177	92,7%	14	7,3%		
<i>Actie 17</i>	Neen	230	213	92,6%	17	7,4%	5,111	< .024
	Ja	191	187	97,9%	4	2,1%		
<i>Actie 18</i>	Neen	230	215	93,4%	15	6,5%	5,099	< .024
	Ja	191	188	98,4%	3	1,6%		
<i>Actie 19</i>	Neen	230	205	89,1%	25	10,9%	11,197	< .001
	Ja	191	187	97,9%	4	2,1%		
<i>Actie 24</i>	Neen	230	184	80%	46	20%	10,319	< .001
	Ja	191	175	91,6%	16	8,4%		
<i>Actie 26</i>	Neen	230	178	77,4%	52	22,6%	5,014	< .025
	Ja	191	165	86,4%	26	13,6%		

	Internet	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.6</i>	Neen	381	225	59,1%	156	40,9%	4,423	< .035
	Ja	40	31	77,5%	9	22,5%		

	Persoon	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.6</i>	Neen	387	229	59,2%	158	40,8%	4,556	< .033
	Ja	34	27	79,4%	7	20,6%		

* 25% van de cellen (1 cel) verwachte waarde < 5

Bijlagen

8. Relatie tussen reactiewijze & reacties

	Reactiewijze	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.1</i>	Papier	94	45	47,9%	49	52,1%	7,513	< .006
	Internet	343	220	64,1%	123	35,9%		
<i>Deel 3.3</i>	Papier	94	60	63,8%	34	36,2%	10,122	< .001
	Internet	343	275	80,2%	68	19,8%		
<i>Deel 3.4</i>	Papier	94	54	57,4%	40	42,6%	28,095	< .000
	Internet	343	287	83,7%	56	16,3%		
<i>Deel 3.5</i>	Papier	94	57	60,6%	37	39,4%	7,772	< .005
	Internet	343	260	75,8%	83	24,2%		
<i>Deel 3.6</i>	Papier	94	44	46,8%	50	53,2%	8,243	< .004
	Internet	343	219	63,8%	124	36,2%		
<i>Actie 1</i>	Papier	94	66	70,2%	28	29,8%	15,599	< .000
	Internet	343	301	87,8%	42	12,2%		
<i>Actie 2</i>	Papier	94	80	85,1%	14	14,9%	4,843	< .028
	Internet	343	319	93%	24	7%		
<i>Actie 3</i>	Papier	94	70	74,5%	24	25,5%	13,559	< .000
	Internet	343	307	89,8%	35	10,2%		
<i>Actie 5</i>	Papier	94	79	84%	15	16%	6,227	< .013
	Internet	343	319	93%	24	7%		
<i>Actie 9</i>	Papier	94	84	89,4%	10	10,6%	4,271	< .039
	Internet	343	328	95,6%	15	4,4%		
<i>Actie 10</i>	Papier	94	86	91,5%	8	8,5%	5,355 *	< .021
	Internet	343	334	97,4%	9	2,6%		
<i>Actie 11</i>	Papier	94	86	91,5%	8	8,5%	6,329 *	< .012
	Internet	343	335	97,7%	8	2,3%		
<i>Actie 14</i>	Papier	94	72	76,6%	22	23,4%	11,518	< .001
	Internet	343	310	90,4%	33	9,6%		
<i>Actie 15</i>	Papier	94	83	88,3%	11	11,7%	5,833	< .016
	Internet	343	328	95,6%	15	4,4%		
<i>Actie 16</i>	Papier	94	69	73,4%	25	26,6%	18,817	< .000
	Internet	343	312	91%	31	9%		
<i>Actie 17</i>	Papier	94	79	84%	15	16%	20,912	< .000
	Internet	343	333	97,1%	10	2,9%		
<i>Actie 18</i>	Papier	94	84	89,4%	10	10,6%	7,356 *	< .007
	Internet	343	332	96,8%	11	3,2%		
<i>Actie 19</i>	Papier	94	77	81,9%	17	18,1%	17,161	< .000
	Internet	343	327	95,3%	16	4,7%		
<i>Actie 24</i>	Papier	94	71	75,5%	23	24,5%	6,394	< .011
	Internet	343	298	86,9%	45	13,1%		
<i>Actie 28</i>	Papier	94	65	69,1%	29	30,9%	12,118	< .000
	Internet	343	293	85,4%	50	14,6%		

Bijlagen

<i>Actie 29</i>	Papier	94	77	81,9%	17	18,1%	6,862	< .009
	Internet	343	315	91,8%	28	8,2%		

* 25% van de cellen (1 cel) verwachte waarde < 5

Bijlagen

Organisaties

1. Relatie tussen provincie & reacties

	Brussel	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.5</i>	Neen	72	49	68,1%	23	31,9%	5,398	< .020
	Ja	43	19	44,2%	24	55,8%		
<i>Deel 3.6</i>	Neen	72	48	66,7%	24	33,3%	8,309	< .004
	Ja	43	16	37,2%	27	62,8%		
<i>Actie 3</i>	Neen	72	55	76,4%	17	23,6%	5,463	< .019
	Ja	43	23	53,5%	20	46,5%		

	W-Brabant	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.2</i>	Neen	108	69	63,9%	39	36,1%	4,868 ** Fisher's Exact Test: < .014	< .027
	Ja	7	1	14,3%	6	85,7%		
<i>Actie 9</i>	Neen	108	89	82,4%	19	17,6%	8,508 * Fisher's Exact Test: < .004	< .004
	Ja	7	2	28,6%	5	71,4%		

	Luik	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Actie 8</i>	Neen	107	98	91,6%	9	8,4%	3,986 * Fisher's Exact Test: < .037	< .046
	Ja	8	5	62,5%	3	37,5%		

* 25 % van de cellen (1 cel) verwachte waarde < 5

** 50% van de cellen (2 cellen) verwachte waarde < 5

Bijlagen

2. Relatie tussen gewest & reacties

	Gewest	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.1</i>	Brussels HG	43	17	39,5%	26	60,5%	9,537	< .008
	Vlaams G	32	23	71,9%	9	28,1%		
	Waals G	40	16	40%	24	60%		
<i>Deel 3.5</i>	Brussels HG	43	19	44,2%	24	55,8%	6,695	< .035
	Vlaams G	32	23	71,9%	9	28,1%		
	Waals G	40	26	65%	14	35%		
<i>Deel 3.6</i>	Brussels HG	43	16	37,2%	27	62,8%	10,098	< .006
	Vlaams G	32	23	71,9%	9	28,1%		
	Waals G	40	25	62,5%	15	37,5%		
<i>Actie 3</i>	Brussels HG	43	23	53,5%	20	46,5%	8,153	< .017
	Vlaams G	32	27	83,4%	5	15,6%		
	Waals G	40	28	70%	12	30%		
<i>Actie 10</i>	Brussels HG	43	35	81,4%	8	18,6%	6,398 **	< .041
	Vlaams G	32	32	100%	0	0%		
	Waals G	40	34	85%	6	15%		
<i>Actie 22</i>	Brussels HG	43	31	72,1%	12	27,9%	6,254	< .044
	Vlaams G	32	30	93,8%	2	6,3%		
	Waals G	40	29	72,5%	11	27,5%		
<i>Actie 26</i>	Brussels HG	43	29	67,4%	14	32,6%	5,973	< .050
	Vlaams G	32	29	90,6%	3	9,4%		
	Waals G	40	28	70%	12	30%		

** 33,3% van cellen (2 cellen) verwachte waarde < 5

Bijlagen

3. Relatie tussen reactiewijze & reacties

	Reactiewijze	n	Neen		Ja		Chi-kwadraat	p
<i>Deel 3.1</i>	Papier	77	29	37,7%	48	62,3%	7,657	< .006
	Internet	55	35	63,6%	20	36,4%		
<i>Deel 3.2</i>	Papier	77	39	50,6%	38	49,4%	4,642	< .031
	Internet	55	39	70,9%	16	29,1%		
<i>Deel 3.4</i>	Papier	77	26	33,8%	51	66,2%	11,693	< .001
	Internet	55	36	65,5%	19	34,5%		
<i>Deel 3.6</i>	Papier	77	32	41,6%	45	58,4%	9,970	< .002
	Internet	55	70,9	69,6%	16	29,1%		
<i>Actie 1</i>	Papier	77	50	64,9%	27	35,1%	4,754	< .029
	Internet	55	46	83,6%	9	16,4%		
<i>Actie 3</i>	Papier	77	44	57,1%	33	42,9%	6,549	< .010
	Internet	55	44	80%	11	20%		
<i>Actie 4</i>	Papier	77	54	70,1%	23	29,9%	7,092	< .008
	Internet	55	50	90,9%	5	9,1%		
<i>Actie 6</i>	Papier	77	57	74%	20	26%	6,338	< .012
	Internet	55	51	92,7%	4	7,3%		
<i>Actie 9</i>	Papier	77	53	68,8%	24	31,2%	7,880	< .005
	Internet	55	50	90,9%	5	9,1%		
<i>Actie 16</i>	Papier	77	36	46,8%	41	53,2%	11,912	< .001
	Internet	55	43	78,2%	12	21,8%		
<i>Actie 17</i>	Papier	77	47	61%	30	39%	4,538	< .033
	Internet	55	44	80%	11	20%		
<i>Actie 18</i>	Papier	77	44	71,4%	22	28,6%	4,978	< .026
	Internet	55	44	89,1%	6	10,9%		
<i>Actie 24</i>	Papier	77	54	63,6%	28	36,4%	6,639	< .010
	Internet	55	50	85,5%	8	14,5%		
<i>Actie 26</i>	Papier	77	57	58,4%	32	41,6%	15,194	< .000
	Internet	55	51	90,9%	5	9,1%		
<i>Actie 29</i>	Papier	77	53	70,1%	23	29,9%	5,668	< .017
	Internet	55	50	89,1%	6	10,9		
<i>Actie 30</i>	Papier	77	36	66,2%	26	33,8%	5,234	< .022
	Internet	55	43	85,5%	8	14,5%		

Bijlagen

BIJLAGE 7. TABELLEN RELATIE TYPE ORGANISATIE – RESPONS BIJ 2de CONSULTATIE FEDERAAL PLAN

Type organisatie	Deel 3.1		Deel 3.2		Deel 3.3		Deel 3.4		Deel 3.5		Deel 3.6		n
<i>Werknemerorganisaties / vakbonden</i>	3	100%	2	66.7%	3	100%	2	22%	1	33.3%	2	66.7%	3
<i>Werkgeversorganisatie / bedrijven</i>	3	50%	2	33.3%	0	0%	4	66.7%	3	50%	3	50%	6
<i>Socio-culturele wereld</i>	3	75%	2	50%	2	50%	1	25%	2	50%	2	50%	4
<i>Natuur- en milieuverenigingen</i>	18	66.7%	14	51.9%	11	40.7%	20	74.1%	14	51.9%	14	51.9%	27
<i>Organisaties actief op internationale thema's (minderheden, migranten, vluchtelingen, eerlijke handel...)</i>	3	37.5%	5	62.5%	3	37.5%	5	62.5%	3	37.5%	1	12.5%	8
<i>Politieke organisaties</i>	1	33.3%	2	66.7%	1	33.3%	1	33.3%	0	0%	1	33.3%	3
<i>Verkeer en vervoer</i>	1	20%	1	20%	0	0%	0	0%	0	0%	5	100%	5
<i>Energie en grondstoffen</i>	1	16.7%	2	33.3%	0	0%	0	0%	4	66.7%	1	16.7%	6
<i>Armoede en vierde wereld</i>	3	75%	0	0%	1	25%	0	0%	0	0%	1	25%	4
<i>Wetenschap- en onderzoekswereld</i>	1	20%	1	20%	1	20%	2	40%	3	60%	1	20%	5
<i>Leerlingen, studenten en CLB/PMS</i>	2	40%	2	40%	4	80%	2	40%	2	40%	3	60%	5
<i>Buurt en wijk / bewonersgroepen</i>	6	100%	3	50%	4	66.7%	3	50%	2	33.3%	4	66.7%	6
<i>Landbouw en plattelandleven</i>	1	50%	0	0%	1	50%	1	50%	2	100%	0	0%	2
<i>Religieuze en spirituele wereld</i>	1	50%	1	50%	0	0%	2	100%	2	100%	2	100%	2
<i>Consumentenorganisaties</i>	2	40%	2	40%	2	40%	2	40%	2	40%	4	80%	5
<i>Medische wereld en gezondheid</i>	4	80%	2	40%	4	80%	1	20%	1	20%	0	0%	5
<i>Vrouwenorganisaties</i>	1	100%	1	100%	1	100%	0	0%	0	0%	0	0%	1
<i>Organisaties actief op het terrein van duurzame ontwikkeling</i>	6	75%	5	62.5%	5	62.5%	5	62.5%	5	62.5%	4	50%	8
<i>Adviesraden</i>	3	50%	3	50%	2	33.3%	5	83.5%	3	50%	4	66.7%	6
<i>Overheden algemeen</i>	4	28.6%	1	7.1%	3	21.4%	10	71.4%	6	42.9%	8	57.1%	14
<i>Financiële instellingen</i>	0	0%	2	50%	1	25%	2	50%	0	0%	0	0%	4
<i>ICT</i>	0	0%	0	0%	0	0%	1	50%	0	0%	0	0%	2
<i>Verschillende organisaties samen</i>	1	100%	1	100%	1	100%	1	100%	1	100%	1	100%	1

Bijlagen

Type organisatie	Actie 1		Actie 2		Actie 3		Actie 4		Actie 5		n
<i>Werknemerorganisaties / vakbonden</i>	1	33.3%	2	66.7%	3	100%	1	33.3%	0	0%	3
<i>Werkgeversorganisatie / bedrijven</i>	2	33.3%	2	33.3%	2	33.3%	2	33.3%	2	33.3%	6
<i>Socio-culturele wereld</i>	2	50%	1	25%	3	75%	1	25%	0	0%	4
<i>Natuur- en milieuverenigingen</i>	9	33.3%	7	25.9%	11	40.7%	7	25.9%	9	33.3%	27
<i>Organisaties actief op internationale thema's (minderheden, migranten, vluchtelingen, eerlijke handel...)</i>	0	0%	0	0%	0	0%	1	12.5%	1	12.5%	8
<i>Politieke organisaties</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	1	33.3%	3
<i>Verkeer en vervoer</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	5
<i>Energie en grondstoffen</i>	1	16.7%	1	16.7%	1	16.7%	0	0%	0	0%	6
<i>Armoede en vierde wereld</i>	1	25%	0	0%	2	50%	0	0%	0	0%	4
<i>Wetenschaps- en onderzoekswereld</i>	0	0%	0	0%	1	20%	0	0%	0	0%	5
<i>Leerlingen, studenten en CLB/PMS</i>	2	40%	1	20%	1	20%	1	20%	1	20%	5
<i>Buurt en wijk / bewonersgroepen</i>	3	50%	4	66.7%	6	100%	3	50%	1	16.7%	6
<i>Landbouw en plattelandsleven</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	1	50%	2
<i>Religieuze en spirituele wereld</i>	1	50%	0	0%	1	50%	1	50%	1	50%	2
<i>Consumentenorganisaties</i>	1	20%	2	40%	1	20%	1	20%	0	0%	5
<i>Medische wereld en gezondheid</i>	2	40%	1	20%	1	20%	0	0%	1	20%	5
<i>Vrouwenorganisaties</i>	1	100%	1	100%	1	100%	1	100%	1	100%	1
<i>Organisaties actief op het terrein van duurzame ontwikkeling</i>	5	62.5%	2	25%	5	62.5%	5	62.5%	5	62.5%	8
<i>Adviesraden</i>	2	33.3%	1	16.7%	1	16.7%	1	16.7%	1	16.7%	6
<i>Overheden algemeen</i>	2	14.3%	2	14.3%	3	21.4%	2	14.3%	1	7.1%	14
<i>Financiële instellingen</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	4
<i>ICT</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	2
<i>Verschillende organisaties samen</i>	1	100%	1	100%	1	100%	1	100%	0	0%	1

Bijlagen

Type organisatie	Actie 6		Actie 7		Actie 8		Actie 9		Actie 10		n
<i>Werknemerorganisaties / vakbonden</i>	1	33.3%	1	33.3%	0	0%	1	33.3%	1	33.3%	3
<i>Werkgeversorganisatie / bedrijven</i>	2	33.3%	2	33.3%	1	16.7%	0	0%	2	33.3%	6
<i>Socio-culturele wereld</i>	1	25%	0	0%	1	25%	0	0%	0	0%	4
<i>Natuur- en milieuverenigingen</i>	6	22.2%	5	18.5%	4	14.8%	10	37%	5	18.5%	27
<i>Organisaties actief op internationale thema's (minderheden, migranten, vluchtelingen, eerlijke handel...)</i>	0	0%	0	0%	0	0%	2	25%	2	25%	8
<i>Politieke organisaties</i>	2	66.7%	0	0%	0	0%	1	33.3%	1	33.3%	3
<i>Verkeer en vervoer</i>	0	0%	0	0%	0	0%	1	20%	0	0%	5
<i>Energie en grondstoffen</i>	0	0%	1	16.7%	1	16.7%	1	16.7%	0	0%	6
<i>Armoede en vierde wereld</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	4
<i>Wetenschaps- en onderzoekswereld</i>	0	0%	0	0%	1	20%	0	0%	0	0%	5
<i>Leerlingen, studenten en CLB/PMS</i>	2	40%	1	20%	1	20%	2	40%	1	20%	5
<i>Buurt en wijk / bewonersgroepen</i>	2	33.3%	1	16.6%	1	16.7%	3	50%	0	0%	6
<i>Landbouw en plattelandsleven</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	2
<i>Religieuze en spirituele wereld</i>	1	50%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	2
<i>Consumentenorganisaties</i>	1	20%	1	20%	1	20%	2	40%	1	20%	5
<i>Medische wereld en gezondheid</i>	1	20%	0	0%	0	0%	2	40%	0	0%	5
<i>Vrouwenorganisaties</i>	1	100%	1	100%	0	0%	0	0%	1	100%	1
<i>Organisaties actief op het terrein van duurzame ontwikkeling</i>	0	0%	0	0%	1	12.5%	2	25%	2	25%	8
<i>Adviesraden</i>	2	33.3%	0	0%	0	0%	1	16.7%	1	16.7%	6
<i>Overheden algemeen</i>	1	7.1%	1	7.1%	1	7.1%	0	0%	0	0%	14
<i>Financiële instellingen</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	2	50%	4
<i>ICT</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	2
<i>Verschillende organisaties samen</i>	1	100%	1	100%	1	100%	1	100%	1	100%	1

Bijlagen

Type organisatie	Actie 11		Actie 12		Actie 13		Actie 14		Actie 15		n
<i>Werknemerorganisaties / vakbonden</i>	1	33.3%	0	0%	2	66.7%	2	66.7%	1	33.3%	3
<i>Werkgeversorganisatie / bedrijven</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	6
<i>Socio-culturele wereld</i>	2	50%	0	0%	1	25%	1	25%	1	25%	4
<i>Natuur- en milieuverenigingen</i>	4	14.8%	5	18.5%	0	0%	7	25.9%	4	14.8%	27
<i>Organisaties actief op internationale thema's (minderheden, migranten, vluchtelingen, eerlijke handel...)</i>	0	0%	0	0%	0	0%	1	12.5%	0	0%	8
<i>Politieke organisaties</i>	0	0%	0	0%	0	0%	1	33.3%	0	0%	3
<i>Verkeer en vervoer</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	5
<i>Energie en grondstoffen</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	6
<i>Armoede en vierde wereld</i>	0	0%	0	0%	1	25%	0	0%	0	0%	4
<i>Wetenschaps- en onderzoekswereld</i>	0	0%	0	0%	1	20%	0	0%	0	0%	5
<i>Leerlingen, studenten en CLB/PMS</i>	2	40%	1	20%	1	20%	2	40%	2	40%	5
<i>Buurt en wijk / bewonersgroepen</i>	1	16.7%	2	33.3%	3	50%	4	66.7%	2	33.3%	6
<i>Landbouw en plattelandsleven</i>	0	0%	0	0%	0	0%	1	50%	0	0%	2
<i>Religieuze en spirituele wereld</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	2
<i>Consumentenorganisaties</i>	1	20%	1	20%	1	20%	2	40%	0	0%	5
<i>Medische wereld en gezondheid</i>	2	40%	3	60%	1	20%	3	60%	0	0%	5
<i>Vrouwenorganisaties</i>	0	0%	0	0%	1	100%	1	100%	1	100%	1
<i>Organisaties actief op het terrein van duurzame ontwikkeling</i>	1	12.5%	3	37.5%	2	25%	4	50%	1	12.5%	8
<i>Adviesraden</i>	0	0%	0	0%	0	0%	1	16.7%	1	16.7%	6
<i>Overheden algemeen</i>	1	7,1%	0	0%	2	14.3%	1	7.1%	2	14.3%	14
<i>Financiële instellingen</i>	1	25%	0	0%	0	0%	1	25%	1	25%	4
<i>ICT</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	2
<i>Verschillende organisaties samen</i>	0	0%	0	0%	1	100%	0	0%	0	0%	1

Bijlagen

Type organisatie	Actie 16		Actie 17		Actie 18		Actie 19		Actie 20		n
<i>Werknemerorganisaties / vakbonden</i>	1	33.3%	1	33.3%	1	33.3%	1	33.3%	0	0%	3
<i>Werkgeversorganisatie / bedrijven</i>	3	50%	3	50%	1	16.7%	1	16.7%	1	16.7%	6
<i>Socio-culturele wereld</i>	1	25%	1	25%	1	25%	0	0%	0	0%	4
<i>Natuur- en milieuverenigingen</i>	18	66.7%	11	40.7%	7	25.9%	14	51.9%	6	22.2%	27
<i>Organisaties actief op internationale thema's (minderheden, migranten, vluchtelingen, eerlijke handel...)</i>	1	12.5%	4	50%	3	37.5%	3	37.5%	0	0%	8
<i>Politieke organisaties</i>	1	33.3%	0	0%	0	0%	1	33.3%	0	0%	3
<i>Verkeer en vervoer</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	5
<i>Energie en grondstoffen</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	6
<i>Armoede en vierde wereld</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	4
<i>Wetenschaps- en onderzoekswereld</i>	1	20%	1	20%	0	0%	1	20%	0	0%	5
<i>Leerlingen, studenten en CLB/PMS</i>	2	40%	2	40%	1	20%	2	40%	2	40%	5
<i>Buurt en wijk / bewonersgroepen</i>	2	33.3%	2	33.3%	2	33.3%	2	33.3%	1	16.7%	6
<i>Landbouw en plattelandsleven</i>	1	50%	1	50%	0	0%	0	0%	0	0%	2
<i>Religieuze en spirituele wereld</i>	2	100%	0	0%	1	50%	0	0%	0	0%	2
<i>Consumentenorganisaties</i>	2	40%	2	40%	2	40%	0	0%	0	0%	5
<i>Medische wereld en gezondheid</i>	0	0%	1	20%	0	0%	1	20%	0	0%	5
<i>Vrouwenorganisaties</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	1
<i>Organisaties actief op het terrein van duurzame ontwikkeling</i>	4	50%	5	62.5%	4	50%	3	37.5%	2	25%	8
<i>Adviesraden</i>	4	66.7%	1	16.7%	1	16.7%	0	0%	1	16.7%	6
<i>Overheden algemeen</i>	8	57.1%	2	14.3%	3	21.4%	2	14.3%	1	7.1%	14
<i>Financiële instellingen</i>	0	0%	2	50%	0	0%	0	0%	0	0%	4
<i>ICT</i>	1	50%	1	50%	0	0%	0	0%	0	0%	2
<i>Verschillende organisaties samen</i>	1	100%	1	100%	1	100%	1	100%	0	0%	1

Bijlagen

Type organisatie	Actie 21		Actie 22		Actie 23		Actie 24		Actie 25		n
<i>Werknemerorganisaties / vakbonden</i>	0	0%	1	33.3%	0	0%	1	33.3%	0	0%	3
<i>Werkgeversorganisatie / bedrijven</i>	1	16.7%	1	16.7%	1	16.7%	1	16.7%	1	16.7%	6
<i>Socio-culturele wereld</i>	0	0%	1	25%	0	0%	1	25%	2	50%	4
<i>Natuur- en milieuverenigingen</i>	8	29.6%	10	37%	9	33.3%	12	44.4%	10	37%	27
<i>Organisaties actief op internationale thema's (minderheden, migranten, vluchtelingen, eerlijke handel...)</i>	0	0%	1	12.5%	2	25%	0	0%	0	0%	8
<i>Politieke organisaties</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	3
<i>Verkeer en vervoer</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	5
<i>Energie en grondstoffen</i>	0	0%	1	16.7%	0	0%	2	33.3%	1	16.7%	6
<i>Armoede en vierde wereld</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	4
<i>Wetenschaps- en onderzoekswereld</i>	1	20%	1	20%	0	0%	3	60%	1	20%	5
<i>Leerlingen, studenten en CLB/PMS</i>	1	20%	1	20%	2	40%	2	40%	2	40%	5
<i>Buurt en wijk / bewonersgroepen</i>	0	0%	2	33.3%	1	16.7%	1	16.7%	1	16.7%	6
<i>Landbouw en plattelandsleven</i>	0	0%	2	100%	0	0%	1	50%	0	0%	2
<i>Religieuze en spirituele wereld</i>	0	0%	1	50%	0	0%	2	100%	0	0%	2
<i>Consumentenorganisaties</i>	0	0%	2	40%	0	0%	0	0%	0	0%	5
<i>Medische wereld en gezondheid</i>	0	0%	1	20%	0	0%	0	0%	0	0%	5
<i>Vrouwenorganisaties</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	1
<i>Organisaties actief op het terrein van duurzame ontwikkeling</i>	3	37.5%	2	25%	2	25%	3	37.5%	3	37.5%	8
<i>Adviesraden</i>	1	16.7%	1	16.7%	1	16.7%	1	16.7%	1	16.7%	6
<i>Overheden algemeen</i>	4	28.6%	2	14.3%	1	7.1%	5	35.7%	3	21.4%	14
<i>Financiële instellingen</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	4
<i>ICT</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	2
<i>Verschillende organisaties samen</i>	1	100%	1	100%	1	100%	1	100%	1	100%	1

Bijlagen

Type organisatie	Actie 26		Actie 27		Actie 28		Actie 29		Actie 30		n
<i>Werknemerorganisaties / vakbonden</i>	2	66.7%	0	0%	1	33.3%	0	0%	1	33.3%	3
<i>Werkgeversorganisatie / bedrijven</i>	3	50%	2	33.3%	2	33.3%	2	33.3%	2	33.3%	6
<i>Socio-culturele wereld</i>	1	25%	0	0%	0	0%	1	25%	1	25%	4
<i>Natuur- en milieuverenigingen</i>	10	37%	6	22.2%	10	37%	8	29.6%	11	40.7%	27
<i>Organisaties actief op internationale thema's (minderheden, migranten, vluchtelingen, eerlijke handel...)</i>	0	0%	0	0%	1	12.5%	0	0%	0	0%	8
<i>Politieke organisaties</i>	0	0%	0	0%	1	33.3%	0	0%	0	0%	3
<i>Verkeer en vervoer</i>	3	60%	0	0%	3	60%	2	40%	3	60%	5
<i>Energie en grondstoffen</i>	0	0%	0	0%	0	0%	1	16.7%	1	16.7%	6
<i>Armoede en vierde wereld</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	4
<i>Wetenschaps- en onderzoekswereld</i>	0	0%	0	0%	1	20%	1	20%	1	20%	5
<i>Leerlingen, studenten en CLB/PMS</i>	3	60%	1	20%	1	20%	3	60%	2	40%	5
<i>Buurt en wijk / bewonersgroepen</i>	3	50%	2	33.3%	3	50%	3	50%	4	66.7%	6
<i>Landbouw en plattelandsleven</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	2
<i>Religieuze en spirituele wereld</i>	2	100%	0	0%	0	0%	1	50%	0	0%	2
<i>Consumentenorganisaties</i>	3	60%	1	20%	3	60%	2	40%	3	60%	5
<i>Medische wereld en gezondheid</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	5
<i>Vrouwenorganisaties</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	1
<i>Organisaties actief op het terrein van duurzame ontwikkeling</i>	1	12.5%	1	12.5%	3	37.5%	1	12.5%	1	12.5%	8
<i>Adviesraden</i>	1	16.7%	0	0%	1	16.7%	2	33.3%	1	16.7%	6
<i>Overheden algemeen</i>	4	28.6%	3	21.4%	5	35.7%	2	14.3%	2	14.3%	14
<i>Financiële instellingen</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	4
<i>ICT</i>	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	2
<i>Verschillende organisaties samen</i>	1	100%	0	0%	1	100%	0	0%	1	100%	1

BIBLIOGRAFIE

- Ackerman, J. (2004). Co-Governance for Accountability: Beyond "Exit" and "Voice". *World Development*, 32 (3): 447-463.
- Arnstein, S. (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of Planners*, 34 (4): 216-224.
- Bachus, K. (2003). Verslag van de werkgroep: Spelregels van het consultatieproces. In: *FRDO - CFDD symposium: Participatie en beleid DO. Hoe publieke consultaties doeltreffender maken?* pp. 43-44.
- Bachus, K. & Wallenborn, G. (2005). *Draagvlakonderzoek duurzame ontwikkeling 2005*. Brussel en Leuven: ULB en KUL. 51 p.
- Belgische Kamer van Volksvertegenwoorders (2003). *Algemene Beleidsnota Duurzame Ontwikkeling*. 12 p.
- Bennett, S. & Bennett, L. (1986). Political Participation. *Annual Review of Political Science*.
- Berveling, J. (1998). Creativiteit versus representativiteit. Een onderbelicht dilemma in de interactieve praktijk. *Bestuurskunde*, 7: 317-322.
- Blanpain, R. 03/08/2005. "Referenda En Europese Democratie Gaan Niet Samen." *De Tijd*.
- Bonjour, F. (1919). *La démocratie suisse*. Lausanne: Payot. 241 p.
- Bourgeois, G. (2004a). *Beleidsnota 2004-2009 Bestuurszaken: Bouwen aan Vertrouwen*. 39p.
- Bourgeois, G. (2004b). *Beleidsnota media 2004-2009. Beleid voor een media-(r)evolutie ten dienste van de Vlaming*. 36 p.
- Brady, H., Schlozman, K. & Verba, S. (1999). Prospection for Participants: Rational Expectations and the Recruitment of Political Activists. *American Political Science Review*, 93 (1): 153-168.

Bibliografie

- Brady, H., Verba, S. & Schlozman, K. (1995). Beyond SES: a resource model of political participation. *American Political Science Review*, 89 (2): 271-294.
- Buelens, J., Hooghe, M., Lauwers, G., Pelleriaux, K. & Stouthuysen, P. (1998). Een sociografie van de deelnemers aan de volksraadpleging over de Belfortparking in Gent. In: Buelens, J., Hooghe, M., Lauwers, G., Pelleriaux, K. & Stouthuysen, P. *Onderzoeksrapport in opdracht van de Vlaamse Minister van Binnenlandse Aangelegenheden, Stedelijk Beleid en Huisvesting, de Heer Leo Peeters*, Brussel: Vrije Universiteit Brussel, 29 p.
- Burns, N., Schlozman & Verba, S. (1997). The Public Consequences of Private Inequality: Family Life and Citizen Participation. *American Political Science Review*, 91 (2): 373-389.
- Conway, M. (1991). *Political Participation in the United States*. Washington DC: CQ Press.
- Culver, K. & Howe, P. (2004). Calling all citizens: The challenges of public consultation. *Canadian Public Administration*, 47 (1): 52-75.
- Dalal-Clayton, B. (2003). Key Experiences in Preparing and Implementing Strategies for Sustainable Development and the Role of Participation. In: *FRDO - CFDD symposium: Participatie en beleid DO. Hoe publieke consultaties doeltreffender maken?* pp. 7-13.
- De Bruyn, E. & Breda, J. (2004). *Ouderen & Politiek. Een reader over ouderen en hun politieke participatie op diverse niveaus, over representatie en organisatie, en over hun waardepatronen*. Antwerpen en Diepenbeek: Universiteit Antwerpen en Limburgs Universitair Centrum. 153 p.
- Delbaere, P., Dresselaers, P. & Gouzée, N. (2005). *Working Paper 1-05. Het gevoerde beleid inzake duurzame ontwikkeling*. Brussel: Task Force Duurzame Ontwikkeling - Federaal Planbureau. 117 p.
- Deleeck, H., Cantillon, B. & Huybrechts, J. (1983). *Het Matteüseffect : de ongelijke verdeling van de sociale overheidsuitgaven in België*. Antwerpen: Kluwer. 379 p.

Bibliografie

- Demunter, C. (2005). *Internet Activities in the European Union*. Eurostat, European Communities. 8 p.
- Develtere, P. (2003). *Het draagvlak voor duurzame ontwikkeling: wat het is en zou kunnen zijn*. Antwerpen: de Boeck nv. 191 p.
- Devriendt, N., Dewilde, L., Dooms, G., Neyens, J. & Nijs, W. (2004). *Is er plaats voor hernieuwbare energie in Vlaanderen? Studie in opdracht van het viWTA - Samenleving en Technologie*. Brussel: viWTA. 208 p.
- Dewachter, W., Wauters, B. & Dejaeghere, Y. (2002). *De nauwelijks bereikte burger*. Leuven: Afdeling Politologie KU Leuven. 88 p.
- Dries, I. (2003). Actorparticipatie in het kader van het opstellen van het tweede Vlaamse Milieubeleidsplan. In: *FRDO - CFDD symposium: Participatie en beleid DO. Hoe publieke consultaties doeltreffender maken?* pp. 57-63 .
- Edelenbos, J., Klaassen, H. & Schaap, L. (2005). *Burgerparticipatie zonder verantwoordelijkheid*. Rotterdam: Erasmus Universiteit. 19 p.
- Edelenbos, J. & Monnikhof, R. (2001). *Lokale interactieve beleidsvorming. Een vergelijkend onderzoek naar de consequenties van interactieve beleidsvorming voor het functioneren van de lokale democratie*. Utrecht: Lemma. 264 p.
- Europees Economisch en Sociaal Comité (2005). *Stakeholder Forum on Sustainable Development in the EU. Results of the Working Sessions*. Brussel: Europese Commissie. 53 p.
- Evans, S. & Boyte, H. (1992). *Free spaces. The sources of democratic change in America*. Chicago en Londen: University of Chicago Press.
- Federale Raad Duurzame Ontwikkeling (2003). *Advies over de noodzaak om een consultatiestrategie te ontwikkelen en aanbevelingen voor de consultatie over het voorontwerp van het 2de Federaal plan inzake duurzame ontwikkeling*.

Bibliografie

- Federale regering (1997). *Wet van 5 mei 1997 betreffende de coördinatie van het federale beleid inzake duurzame ontwikkeling.*
- Federale regering (2002). *Koninklijk besluit van 25 februari 2002 houdende oprichting van de Programmatorische Federale Overheidsdienst Duurzame ontwikkeling.*
- Federale regering (2003a). *Zuurstof voor het land. Een creatief en solidair België. Regeringsverklaring en regeerakkoord.* 109 p.
- Federale regering (2003b). *Koninklijk Besluit van 2 april 2003 tot wijziging van het koninklijk besluit van 9 januari 2000 tot bepaling van de algemene regels van de raadpleging van de bevolking over het voorontwerp van federaal plan inzake duurzame ontwikkeling.*
- Federale Regering (2004). *Federaal Plan inzake Duurzame Ontwikkeling 2004-2008.*
- FRDO. (94a-2004a). De oorverdovende stilte van de media. *Jubileumkrant van de Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling*: pp. 8.
- FRDO. (94b-2004b). In naam van de burger? *Jubileumkrant van de Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling*: pp. 8.
- Geul, A. (1999). Onbekend verschiet. Publieksparticipatie in de Verenigde Staten en Nederland. *Bestuurskunde*, 8 (7): 311-322.
- Goorden, L. (2003). Draagvlak of voedingsbodem? Het hoe en waarom van participatie. In: *FRDO - CFDD symposium: Participatie en beleid DO. Hoe publieke consultaties doeltreffender maken?* pp. 22-27.
- Goorden, L. & Vandenabeele, J. (2002). Publieksparticipatie aan besluitvorming over technologie. Burgers en experts uitgedaagd. *Ethiek en Maatschappij*, 5 (3): pp. 32-47.
- Goris, J. (2004). Een stem voor iedereen. Interactief beleid met mensen in armoede: Participatie aan het Europese armoedebeleid. *Ter Zake. Praktijkblad over lokaal beleid, inspraak en samenlevingsopbouw*(2): pp. 16-18.
- Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale (2004). *Déclaration de Politique Générale*

Bibliografie

- du Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale*. 25 p.
- Gouvernement Wallon (2004). *Déclaration de Politique Régionale 2004-2009*. 153 p.
- Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling (2004). *Voorontwerp van het Federaal Plan inzake Duurzame Ontwikkeling 2004-2008*. 128 p.
- Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling (2005). *Overwegingsdocument betreffende reacties op de raadpleging in verband met het tweede Federaal Plan inzake Duurzame Ontwikkeling 2004-2008*. 286 p.
- Jolles, H. (1974). *Poreuze democratie*. Alphen a/d Rijn.
- Klijn, E. & Koppenjan, J. (98). Tussen representatieve en directe democratie. Interactieve besluitvorming en 'de politiek'. *Bestuurskunde*, 7 (7): pp. 302-308.
- Koning Boudewijnstichting (2004). *Voedselveiligheid: tegen welke prijs? De mening van de burger over voedselveiligheid. Presentatie en analyse van de resultaten van een dialoog tussen dertig Belgische burgers*. Brussel: Koning Boudewijnstichting. 70 p.
- Leterme, Y. (2004). *Beleidsnota 2004-2009: Duurzame Ontwikkeling. Vlaanderen, het Noorden én het Zuiden duurzaam ontwikkelen*. 18 p.
- Leys, M. (2003). Comment présenter clairement le Plan fédéral de développement durable? In: *FRDO - CFDD symposium: Participatie en beleid DO. Hoe publieke consultaties doeltreffender maken?* pp. 68-74.
- Merton, R. (1974). *The sociology of science : theoretical and empirical investigations*. Chicago: University of Chicago Press. 605 p.
- Mestiaen, B. (2002a). Bereikt overheidscommunicatie kansarmen? *4Instance*(2): pp. 36-42.
- Mestiaen, B. (2002b). Communicatie moet aansluiten bij de leef- en denkwereld van de doelgroep. *De Gemeente*(1): pp. 20-22.
- Milbrath, L. & Goel, M. (1977). *Political Participation*. Chicago: Rand McNally.
- Milieu- en natuuraad van Vlaanderen (2005). *Advies van 28 april 2005. Bestuurlijke*

Bibliografie

- aanbevelingen voor een effectieve Vlaamse Strategie Duurzame Ontwikkeling.*
Brussel. 50 p.
- OECD (2001). *Citizens as partners. Information, consultation and public participation in policy-making.* Parijs: OECD. 267 p.
- Olson, M. (1977). *The logic of collective action : public goods and the theory of groups.*
Cambridge: Harvard University. 186 p.
- Pröpper, I. M. A. M. & Steenbeek, D. A. (1998a). Interactieve beleidsvoering. *Bestuurskunde*, 7 (7): 292-301.
- Pröpper, I. & Steenbeek, D. (1998b). Interactieve beleidsvoering. Typering, ervaringen en dilemma's. *Bestuurskunde*, 7 (7): 292-301.
- Pröpper, I. & ter Braak, H. (1996). Interactie in ontwikkeling. Nieuwe impulsen voor publiek debat. *Bestuurskunde*: 380-391.
- Schlozman, K., Burns, N. & Verba, S. (1994). Gender and the Pathways to Participation: The Role of Resources. *The Journal of Politics*, 56 (4): 963-990.
- Schlozman, K., Verba, S. & Brady, H. (1995). Participation's nog a paradox: The view from American activists. *British Journal of Political Science*, 25: 1-36.
- Schram, F. (2005). Hoofdstuk IX - Het referentiefunctie en de volksraadpleging. In: Schram, F. *Bestuurskunde: Relatie Bestuur-Burger*, Leuven: Instituut voor de Overheid. pp. 481-503.
- Tandem (2003). *Handleiding. Voorbeeldprojecten rond duurzaam lokaal milieubeleid.*
Brussel: Bond Beter Leefmilieu. 120 p.
- Tandem (2004). *Duurzaam lokaal milieubeleid: Voorbeelden van participatie en samenwerking.* Brussel: Bond Beter Leefmilieu. 88 p.
- Universele Commissie voor Milieu en Ontwikkeling (1987). *Our Common Future.* 174 p.
- Van de Peppel, R. & Prummel, M. (2000). De selectiviteit van interactief beleid.

Bibliografie

- Bestuurskunde*, 9 (1): 15-24.
- Van den Eeckhaut, G. (2004). Een stem voor iedereen. Interactief beleid met mensen in armoede: Participatie van armen aan het beleid in hun eigen organisatie. *Ter Zake. Praktijkblad over lokaal beleid, inspraak en samenlevingsopbouw*(2): pp. 40-43.
- Van Deth, J. W. (1992). De politieke betekenis van maatschappelijke participatie. *Acta Politica*, 17 (4): 425-443.
- Van Dijk, J. (1999). Elektronische discussies bij interactieve beleidsvorming. *Bestuurskunde*, 8 (5): 199-209.
- Van Goethem, H. 11/04/2005. "Vragen Bij Nut VRT-Enquête Van Minister Bourgeois." *De Morgen*.
- Van Gunsteren, H. (1992). *Eigentijds burgerschap*. 's-Gravenhage: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. 126 p.
- Van Weert, E. (2004). *Algemene Beleidsnota van de staatssecretaris Duurzame Ontwikkeling*. 25 p.
- Vandenabeele, N. (2005). Eén op twee Europeanen (niet) online. Belgische bedrijven scoren uitstekend. *ZDNet* (<http://zdnet.be>).
- Verba, S. (2003). Would the dream of political equality turn out to be a nightmare? *Perspectives on politics*, 4 : pp. 663-679.
- Verba, S. & Nie, N. (1972). *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper and Row.
- Verba, S., Schlozman, K. & Brady, H. (2002). *Voice and Equality: Civic voluntarism in American politics*. Cambridge: Harvard University Press. 640 p.
- Verba, S., Schlozman, K., Brady, H. & Nie, N. (1990). *American Citizen Participation Study*.
- Verba, S., Schlozman, K., Brady, H. & Nie, N. (1993). Race, Ethnicity and Political Resources: Participation in the United States. *British Journal of Political Science*, 23:

Bibliografie

453-497.

- Verhulst, J. (1998). *Het verdiepen van de democratie. Feiten, argumenten, ervaringen omtrent de invoering van het referendum*. Brussel: Cypres. 179 p.
- Verlet, D., Reynaert, H. & Devos, C. (2005). De participerende burger op lokaal vlak. In: Verlet, D., Reynaert, H. & Devos, C. *Burgers in Vlaamse grootsteden*, Brugge: Uitgeverij Vanden Broele. pp. 121-47.
- Vlaamse regering (2004). *Regeerakkoord 2004: Vertrouwen geven, verantwoordelijkheid nemen. De ontplooiing van Vlamingen en Vlaanderen duurzaam bevorderen. Een zorgzame, lerende samenleving. Goed en doelmatig bestuur*. 85 p.
- X. (2004). Armoede, een ENERGIEke aanpak. een opbouwproject belicht. *Ter Zake. Praktijkblad over lokaal beleid, inspraak en samenlevingsopbouw*: pp. 1-14.

